

Recognition of Sassanid Takht-i-Nishin (Throne Room) in the Middle of Ardeshir Khorra City; A Proposition of a Temple of Anahita and Fire Chartaqi in the Continuation of Previous Traditions

Hamed Mohammaddpour¹ & Elham Andaroodi² & Mohammad Hassan Talebian³
(161-187)

Abstract

In the middle of the city of Ardeshir Khoreh (the city of Gur), there is a rectangular tower, a circular structures, as well as a fort and a circular moat, which are considered to be the most prominent structures of this city; But in the northeastern part of the city of Ardeshir Khoreh, a place called "Takht-i-Nishin" (throne room) remains in the form of a platform of heavy dressed stone and a hollow or pit in the form of a reservoir, which has been studied by different scholars from the early centuries of Islam until now. However, there are still differing views on this complex; For example, the four-arched structure located on a flat platform is called by the names of Atashgah, Qasr, Tarbal, Atashkadeh, Dekan, Atashkhaneh, Kooshak, Irankiakhareh, Ivan, Dekeh, Irangardeh, palace, mansion, tower, house, and ziggurat. In addition, the reservoir next to the platform is also called Cheshmeh, Ghadir, Hoz Ab (water pool), AbAnbar (water reservoir) and Abnama (fountain). Therefore, attributing various names to this complex indicates the ambiguity in the nature of the constructions. The demolition the complex's most buildings and the coverage of its remains by rubbles over time, has caused less attention to this building in various documents and sources. Therefore, by interpreting the different views that exist around the structures of this building, this study aims to recognize the function of the Takht-i-Nishin complex, how the spaces are related and why it was built in the middle of the city of Ardeshir Khoreh. In order to achieve this goal, the interpretive-historical method have been used and library resources such as archaeological reports and historical documents were studied. Also, more accurate and up-to-date information was obtained through field visits and surveys, which paved the way for research. Then, by physical and spatial analysis of similar buildings such as the Anahita temple in Bishapour, a comparative comparison of the combination of four arched structure or Chartaqi and the water basin in the middle of Ardeshir Khoreh city has been conducted. As a result, the research findings show that the building on the platform is in the form of a cruciform hall with a four arched pattern and is located in an adjacent bed overlooking the man-made pond in the middle of the city of Ardeshir Khoreh. According to Ibn Balkhi, and the remains of debris visible on the ground, there was probably a similar quadrangle in front of the second basin or behind the available one. Hence, these Chartaqi, as a continuous fireplace connected to the water basin, have created a structure that shows a common pattern in the formation of Sassanid period religious collections related to water and sacred fire. The findings indicate that it can be a place of worship for the goddess Anahita in a ritual complex by being located next to the holy water pool and fire place.

Keywords: Ardeshir Khorra Takht-i-Nishin, Anahita Temple, Fire Chartaqi, Water Pond, Sassanid Architecture.

Received: 27, May, 2019; Accepted: 11, March, 2022

doi
10.22059/jarcs.2020.282253.142722
Print ISSN: 2676-4288 - Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1. Graduated of Master of Iranian Architectural Studies, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Corresponding Author Email: andaroodi@ut.ac.ir

Associate Professor, Department of Restoration and Iranian Architectural Studies, Faculty of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

3. Associate Professor, Department of Restoration and Iranian Architectural Studies, Faculty of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

Intuoduction

The flourishing of Ardeshir Khoreh city is known in the time of Ardeshir Pabgan (the founder of Sassanian Dynasty) (Bal'ami, 1349: 35); But the history of this city, according to historians and geographers of the early and middle centuries of Islam, dates back to the reign of Kiyanian [probably Achaemenid], which was destroyed by the order of Alexander.

With the rise of Ardeshir in Fars, he was able to rebuild this city (Karnameh Ardeshir Pabgan, 1306: 380 and Estakhri, 1340: 110; Bal'ami, 1349: 35; Ibn Faqih, 1349: 12 and Ibn Balkhi, 1385: 137). Studying the text of "Ardeshir Karnamag", it is considered that Ardeshir dug a big hole or pit in the middle of the city; Then water was directed and filled the pit from the northern springs of Ardeshir Khoreh area, so that Chaharjou (four channel) could spring from it. A fire temple is then built near the ponds (Forsat al-Dawla Shirazi, 1998: 182 and Huff, 2012: 165). The founder of the Sassanid government spent the last years of his life in the magnificent buildings of Ardeshir Khoreh and prayed and rested in peace (Bal'ami, 1349: 38-39; Rajabi, 1383: 58-59 and Mehrafarin et al., 1392: 116).

In the middle of the city of Ardeshir Khoreh, there is a rectangular tower, circular structures as well as a circular moat; But in the northeastern part of the middle place (Miyangah), there is a platform of heavy and dressed stones that was once the throne of Ardeshir Pabgan (Bal'ami, 1349: 35; Flandan, 1356: 386; Forsat al-Dawla Shirazi, 1377: 180 and Ibn Balkhi, 1385: 138). This building is called "throne room" or "Takhtgah or Takht-i-Nishin" literary meaning the throne room due to its scaly appearance (Hoff, 1986: 79).

Most attention to this position is around the body and function of the collapsed staired platform and the cruciform hall left on the platform; Also, in the vicinity of this platform, two water basins are surrounded by a wall connected to the platform (Figure 1). The two water basins with an integrated wall of stone and mortar can be seen next to the bed platform.

Historians and geographers of the early and middle centuries of Islam have reported on the characteristics of the "Takhtgah". Archaeologists and researchers who have studied Ardeshir Khoreh have considered two main functions for the structure. For example, some have considered it a fire temple with religious uses (Huff, 1365: 79; Huff, 2012: 165) and others have considered its function as a palace with ceremonial and court purposes (Tahmasebi et al., 2016). Due to the different views that exist around the structures of this complex, the present study has restudied Takhtgah complex in the middle of the Sassanid city of Ardeshir Khoreh to increase our awareness of the architectural and urban features of the Sassanid era in the first years of their rule.

The structure of the throne with four pillars and a cruciform shape plan is similar to Chartaqi, a four arched structure with the function of fire place common during Sassanian period as Zoroastrian temples. In the field survey of the mentioned area, in addition to the four arched structure located on the flat stone platform and two water basins which can be the pools, another structure can be seen on the eastern side of the second basin and on higher plates (Figure 1). There is an accumulation of man-made stones in this place, but the extent of its destruction is so great that no specific structure can be imagined for it. However, based on Ibn Balkhi's reference to two fires on top of the two Ghadirs, it can be assumed that the second fire could have been the same structure destroyed. Meanwhile, at the back of the present throne, there are traces of walls that must indicate a large building reaching to the available four piled structure. Therefore, the function of the whole complex is becoming more important considering the debris around the two basins.

This study showed that the throne of Ardeshir Khoreh is in close connection with religious and ritual complexes. The four-arched space organization as well as the basins

and other surrounding constructions, indicated that the building was neither a palace nor a single fire temple, but a complex consisting of an enclosed fire place for the sacred fire, and the spring as an open shrine for the worship of running water. A cruciform hall with a four-arched pattern and a water basin in its vicinity have appeared in response to providing a place for water and fire worship. The research findings also showed that this complex was part of an integrated religious complex in the center of the city that Ardeshir Pabgan offered it following his ancestors and in praise of Goddess Anahita. Ardeshir Pabgan, who considered himself a king and, like his ancestors, set fire to the Anahita shrine, was able to both build his ambitious political ideas and instill a worldview of the Sassanid dynasty; As a result, it can be assumed that in the continuation of the previous traditions, a shrine for the worship of Anahita and a fire temple in gratitude for the victory for the king appeared in the new city. The surrounding complex can be considered as supporting structures for the presence of the ceremonies related to the presence of Ardeshir as the founding ruler in Ardeshir Khoreh, as the new city.

بازشناسی تخت‌نشین ساسانی در میانگه شهر اردشیرخوره؛ انگاره‌ای بر نیایشگاه و آتشگاه

آناهیتا در تداوم سنت‌های پیشین

حامد محمدپور

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

الهام اندرودی^۱

دانشیار گروه مرمت و مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

محمدحسن طالبیان

دانشیار گروه مرمت و مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

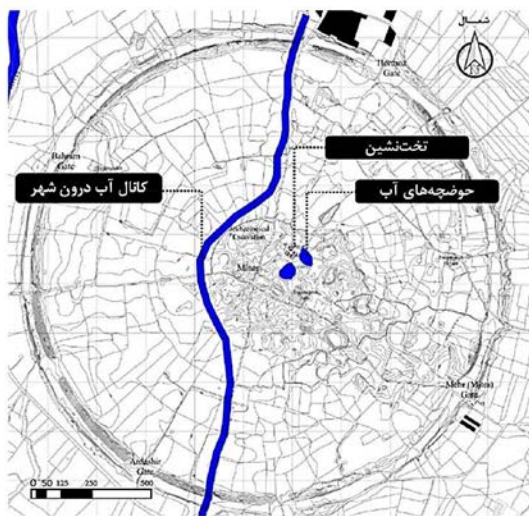
چکیده

در میانگه شهر اردشیرخوره (شهر گور)، برجی چهارگوش، سازه‌ای به شکل دایره و همچنین بارو و خندقی مدور قرار دارند که از شاخص‌ترین ساختارهای این شهر به شمار می‌روند؛ اما در بخش شمال شرقی شهر اردشیرخوره، مکانی به نام «تخت‌نشین» به شکل سکویی از سنگ‌های گران‌وزن و پاک‌تراش و گودالی به شکل آبگیر باقی مانده است که افراد مختلفی از سده‌های اولیه اسلامی تا امروز، به چپستی و کارکرد آن پرداخته‌اند. با این حال، هنوز دیدگاه‌های متفاوتی درباره این مجموعه مطرح است؛ برای نمونه چهارطاقی واقع بر روی سکوی تخت‌نشین با نام‌هایی مانند آتشگاه، قصر، طربال، آتشکده، دکان، آتشخانه، کوشک، ایران‌کیاخره، ایوان، دکه، ایران‌گرده، کاخ، عمارت، برج، خانه، چهارطاق و زیگورات نامیده شده است. افزون بر این، آبگیر کنار سکو نیز چشمه، غدیر، حوض آب، آب‌انبار و آب‌نما نام‌گذاری شده است. این اسامی متفاوت نمایانگر ناشناختگی و ابهام در ماهیت ساخته‌های مجموعه تخت‌نشین است. تخریب بخش عمده‌ای از ساختمان‌های مجموعه تخت‌نشین و پنهان ماندن بقایای آن در زیر آوار در گذر زمان، سبب شده است که در اسناد و منابع مختلف کمتر به این مجموعه توجه شود. بنابراین با نقد دیدگاه‌های متفاوتی که پیرامون ساخته‌های این بنا وجود دارند، این پژوهش با هدف بازشناسی کارکرد مجموعه تخت‌نشین به چگونگی ارتباط فضاها و چرایی ساخت آن در میانگه شهر اردشیرخوره می‌پردازد. برای دستیابی به هدف یادشده از روش تفسیری-تاریخی با مطالعه و تحلیل منابع کتابخانه‌ای، به بازخوانی گزارش‌های باستان‌شناسی و سندهای تاریخی پرداخته شده است. همچنین از طریق بازدیدها و برداشت‌های میدانی هم اطلاعات دقیق‌تر و جدیدتری به دست آمدند که راهگشای پژوهش بودند. به علاوه با تحلیل کالبدی و فضایی بناهای مشابهی همچون چهارطاقی و معبد آناهیتای شهر بیشاپور به مقایسه تطبیقی چهارطاقی و حوض آب در میانگه شهر اردشیرخوره پرداخته شده است. در نتیجه، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ساختمان روی سکو به شکل تالاری چلیپایی است که الگویی چهارطاقی دارد و در بستری هم‌جوار و مشرف بر حوض دست‌ساز در میانگه شهر اردشیرخوره قرار گرفته است. به احتمال بر طبق گفته ابن بلخی و بقایای آوار قابل مشاهده بر روی زمین، چهارطاقی مشابهی نیز وجود داشته است که مکان آن می‌تواند هم‌جوار بنای موجود یا روبروی حوض دوم باشد. از این رو، این چهارطاقی‌ها به‌مثابه آتشگاهی پیوسته و متصل به حوض آب، ساختاری را پدید آورده‌اند که نشان از الگویی رایج در شکل‌گیری مجموعه‌های آیینی دوره‌ی ساسانی در ارتباط با آب و آتش مقدس دارد و این انگاره را به میان می‌آورد که می‌تواند با قرارگیری در کنار حوض آب مقدس و آتشگاه، نیایشگاهی برای ایزد بانو آناهیتا در یک مجموعه آیینی-تشریفاتی باشد.

واژه‌های کلیدی: اردشیرخوره، تخت‌نشین، چهارطاقی، معبد آناهیتا، آتشگاه، معماری ساسانی.

۱. مقدمه

در میانگه شهر اردشیرخوره، برجی چهارگوش، سازه‌ای به شکل دایره و همچنین بارویی مدور جای گرفته‌اند؛ اما در بخش شمال شرقی میانگه، سکویی از سنگ‌های گران‌وزن و پاک‌تراش قرار دارد که روزگاری تخت‌نشین اردشیر پابگان بوده است (بلعی، ۱۳۴۹: ۳۵؛ فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۸۶؛ فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۸۰ و ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸). کالبد و کارکرد سکوی پلکانی فروریخته و تالار چلیپایی برج‌مانده بر روی سکو بیشترین توجه به این جایگاه را جلب کرده است؛ همچنین در هم‌جواری این سکو، دو حوض آب احاطه‌شده با دیواری متصل به سکو دیده می‌شوند (شکل ۱).

شکل ۱- تحلیل مسیر احتمالی کانال آبرسانی شهر و جامی‌های حوض‌ها در کنار تختگاه بر روی نقشه شهر اردشیرخوره (منبع نقشه: اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی فارس)

Figure 1- Analysis of the possible route of the city water supply canal and the location of the basins next to the bed on the map of Ardeshir Khoreh city (map source: Fars Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Department)

پنهان ماندن دیوارهای حوض در زیر آوار و تخریب بخش عمده‌ای از آن در گذر زمان، سبب شده است که در اسناد و منابع توجه کمتری به آن شوند. با بررسی آنچه از سکو و چهارطاقی باقی مانده است می‌تواند تا حدودی چستی و چگونگی این ساختمان را آشکار سازند. در لبه استخر شمالی، ویرانه ساختمانی قرار دارد که از سنگ تراش خورده ساخته شده و به مناسبت ظاهر سکو مانند آن، «تخت‌نشین» نامیده می‌شود (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹). ساختار تالار چلیپایی الگویی چهارطاقی دارد و دارای تهرنگی چلیپایی است که با چهارستون بر روی سکویی سنگی قرار گرفته است. این ساختار نشان از الگویی رایج در شکل‌گیری چهارطاقی‌های ساسانی به‌ویژه در سرزمین پارس دارد که نمونه‌های نزدیک و مشابه آن را می‌توان در چهارطاقی فراشبند، جره، قنات‌باغ، نقاره‌خانه، خرمایک، کنار

تخته و موردستان مشاهده کرد، این الگو، همواره پرسش‌هایی را درباره کارکردشان به‌همراه داشته‌اند. چهارطاقی تخت‌نشین ساسانی در میانگاه شهر اردشیرخوره نیز با این پرسش روبروست و دیدگاه‌های گوناگون و گاه ناهمسانی برای آن مطرح است. بخش زیادی از مجموعه آثار اطراف چهارطاقی نیز از بین رفته‌اند و نمی‌توان در مورد وجود چهارطاقی مشابه و سازه‌های دیگر نظر قطعی داد. چرایی ساخت این چهارطاقی و همچنین کارکرد و کاربرد آن همواره مورد بحث و نظر بوده است. مورخان و جغرافی‌دانان سده‌های آغازین و میانی اسلامی مانند طبری (۲۱۰ قمری)، یعقوبی (۲۵۸ قمری)، همدانی (۲۹۰ قمری)، استخری (۳۴۰ قمری)، مسعودی (۳۴۵ قمری)، بلعمی (۳۵۲ قمری)، ابن حوقل (۳۳۱ تا ۳۵۹ قمری)، ابن فریغون (۳۷۲ قمری)، فردوسی (۳۶۷ تا ۳۹۷ قمری)، ابن بلخی (۴۹۸ تا ۵۱۱ قمری) و مستوفی قزوینی (۷۴۰ قمری)، گزارش‌هایی از ویژگی‌ها و شناسه‌های تخت‌نشین آورده‌اند. باستان‌شناسان و پژوهشگرانی که بر روی اردشیرخوره مطالعه کرده‌اند، دو کارکرد عمده را برای تخت‌نشین متصور شده‌اند. به‌طور مثال برخی آن را آتشکده‌ای با کاربرد مذهبی دانسته‌اند (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹، Huff, 2012: 165). و گروهی دیگر نیز کارکردش را کاخی با کاربرد تشریفاتی و درباری پنداشته‌اند (طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۵). با توجه به دیدگاه‌های متفاوتی که پیرامون ساخته‌های این مجموعه وجود دارد، پژوهش پیش روی نیز با هدف بازشناسی چستی و چگونگی ساختمان‌های تخت‌نشین و چرایی کارکرد آن در میانگاه شهر ساسانی اردشیرخوره انجام گرفته است. این بازشناسی می‌تواند به آگاهی ما پیرامون ویژگی‌های معماری و شهرسازی روزگار ساسانیان در نخستین سال‌های پیدایش فرمانروایی‌شان بیفزاید.

۲. روش پژوهش

برای دستیابی به هدف یادشده در پژوهش پیش روی، از روش تفسیری-تاریخی، پژوهش‌های کتابخانه‌ای و همچنین برداشت‌های میدانی استفاده شده است؛ کاربرد این شیوه، بازاندیشی و تحلیل سندهای تاریخی را در پی داشت. برای شناخت گمانه‌ها و دیدگاه‌های مطرح‌شده، نوشته‌ها و گزارش‌هایی از مورخان، جغرافی‌دانان، گردشگران و نیز گمانه‌هایی از باستان‌شناسان و پژوهشگران از آغاز تاکنون و به ترتیب زمانی بررسی شد. همچنین در بازدیدهای میدانی، اطلاعات و داده‌های موجود، با بستر کنونی تطبیق و برابر سنجی شدند. در نهایت نیز با توجه به سندهای تاریخی و تحلیل یافته‌ها، به بازشناسی کارکرد ساختمان‌های تخت‌نشین پرداخته شد. با این وجود، در این پژوهش تلاش شد فرضی قطعی صادر نشود و پژوهش حاضر بیش از آنکه نظریه‌پردازانه باشد، گمانه‌زنانه است، تا نزدیک‌ترین انگاره برای کاربری ساختمان تخت‌نشین شناسایی شود. این انگاره می‌تواند به مستندنگاری بنا و بررسی‌های دقیق‌تر پیرامون کاربری مجموعه و کاوش‌های باستان‌شناسی در آینده یاری رساند.

۳. پیشینه پژوهش

می‌توان اسناد و منابعی که به تخت‌نشین اردشیرخوره اشاره کرده‌اند را در چهار گروه به ترتیب زمانی بررسی کرد. گروه نخست، گزارش‌های مورخان و جغرافی‌دانان سده‌های یکم تا هشتم هجری قمری هستند. گروه دوم، سفرنامه‌های خاورشناسان و گردشگران اروپایی و ایرانی در زمان قاجار هستند. گروه سوم شامل کاوش‌ها و گزارش‌های باستان‌شناسی در دوران پهلوی می‌شوند و گروه چهارم نیز کاوش‌ها و گزارش‌های باستان‌شناسی و پژوهش‌های تاریخی و معماری در چهار دهه گذشته‌اند. درون‌مایه بیشتر سندها و گزارش‌هایی که تاکنون به نگارش درآمده‌اند، معطوف به اهداف دیگری بوده‌اند که سبب شده است در گزارش‌هایشان با نگاهی کوتاه و گذرا تخت‌نشین را بررسی کنند یا به بازنویسی اسناد و منابع پیشین بپردازند (برای نمونه بنگرید به: مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ مصطفوی، ۱۳۴۳: ۱۰۱-۱۰۲؛ امام شوشتری، ۱۳۴۷: ۴۵۴؛ موسوی، ۱۳۶۷: ۲۶-۲۷؛ پرادا، ۱۳۸۳: ۲۷۹-۲۸۰؛ رویتر، ۱۳۸۷: ۶۹۳-۶۹۴). دیتریش هوف (Dietrich Huff) باستان‌شناس آلمانی پس از کاوش شهر اردشیرخوره، چهارتاقی تخت‌نشین را نخستین نمونه تاریخی چهارتاقی با سنگ تراشیده و آجر می‌داند و آن را گونه‌ای از آتشکده [Feuertempel] می‌داند (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹، Huff, 2012: 165). احسان طهماسبی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی جایگاه شهر گور در دوره ساسانیان و چیستی و کارکرد بناهای میانی آن»، چیستی و کارکرد دو سازه مهم تخت‌نشین و منار را در کانون شهر بررسی کرده‌اند و به جایگاه و اهمیت شهر اردشیرخوره از نظر سیاسی و دینی پرداخته‌اند. ایشان به دو حوض آب در همجواری چهارتاقی اشاره‌ای نکرده‌اند و نگاه‌شان معطوف به چهارتاقی تخت‌نشین بوده است. بنابراین با بررسی دیدگاه‌های گوناگون، چهارتاقی تخت‌نشین را نمونه و الگویی برای کلخ خلیفه عباسی در بغداد پنداشته‌اند و با این فرض، کاربری چهارتاقی را «کاخ» دانسته‌اند. ناصر نوروز زاده چگینی و همکاران (۱۳۹۳)، در مقاله «از کاخ تا شهر (بررسی و شناسایی شیوه‌های انتقال آب اردشیرخوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی)»، به پژوهش بر روی الگوی جانمایی و شیوه‌های مدیریت منابع آب و جابه‌جایی آن در گستره اردشیرخوره پرداخته‌اند. ایشان با سنجش پژوهش‌های باستان‌شناختی و سندهای تاریخی، دو آبگیر جای گرفته در کنار چهارتاقی تخت‌نشین را آب‌انباری برای سیراب کردن زمین‌های کشاورزی و آب‌نمایی در میان باغ‌های شهر دانسته‌اند. همچنین اسدالله جودکی عزیزی و همکاران (۱۳۹۶) نیز در مقاله «بررسی و تحلیل تخت‌نشین شهر گور؛ بنایی نه‌گنبد با کارکرد تشریفاتی»، به بررسی چهارتاقی پرداخته‌اند؛

ایشان برج‌سنگی را معبدی برای نیایش ایزد بانو آناهیتا دانسته‌اند و با تجزیه و تحلیل الگوهای سازنده چهارتاقی، این سازه را در گروه ساختمان‌های نه گنبد با کارکرد تشریفاتی طبقه‌بندی کرده‌اند. همچنین کاربری چهارتاقی را نیز «کاخ» دانسته‌اند؛ با این حال، این پژوهش‌ها توجه چندانی به حوض آب متصل به چهارتاقی یا ارتباط میان این دو فضا با یکدیگر نداشته‌اند؛ افزون بر این، چنین انگاشته می‌شود که چگونگی همجواری و ارتباط چهارتاقی با حوض آب نیز نیازمند بررسی بیشتری است تا از این بررسی به چرایی ساخت این بنا و بازشناسی کارکرد تخت‌نشین در میانگاه شهر ساسانی اردشیرخوره پرداخت. از این رو، این پژوهش با دو پرسش بنیادین روبروست:

۱. کارکرد تختگاه در میانگاه شهر ساسانی اردشیرخوره چیست و آن را با چه هدفی ساخته‌اند؟

۲. چه پیوندی میان چهارتاقی و حوض آب در تختگاه شهر ساسانی اردشیرخوره وجود دارد؟

۴. تخت‌نشین و شهر اردشیرخوره

شکوفایی شهر اردشیرخوره را در زمان اردشیر پابگان می‌دانند (بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۵)؛ اما پیشینه این شهر، بر پایه گزارش مورخان و جغرافی‌دانان سده‌های آغازین و میانی اسلام، به روزگار فرمانروایی کیانیان ابه احتمال هخامنشیان باز می‌گردد که به دستور اسکندر ویران شد. برای نمونه ابن بلخی در این باره نوشته است:

«فیروزآباد به قدیم جور گفتندی [...] و به روزگار کیانیان این شهری بزرگ بود و حصار عظیم داشت. پس چون ذوالقرنین به پارس آمد، چندان که کوشید نتوانست آن را ستدن. [...] اسکندر آن رود [رود بُرازه] را بگردانید و در شهر افکند و لشکر بنشانید تا نگاه می‌داشتند و به حکم آنکه فیروزآباد در میان آخره نهاده است، [...] آن شهر غرق شد و آن آخره پرآب بایستاد» (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۷).

با قدرت‌یابی اردشیر در پارس، او توانست به آبادانی دوباره این شهر بپردازد (کارنامه اردشیر پابگان، ۱۳۰۶: ۳۸۰ و استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۰؛ بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۵؛ ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۲ و ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۷). در نهایت نیز پایه‌گذار دولت ساسانی، سال‌های پایانی زندگی‌اش را در ساختمان‌های باشکوه اردشیرخوره به گوشه‌نشینی و نیایش پرداخت و در آسودگی بی‌ارامید (بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۸-۳۹؛ رجیبی، ۱۳۸۳: ۵۸-۵۹ و مهرآفرین و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۶). دیتریش هوف،

درباره ساخت شهر اردشیرخوره چنین می‌نویسد:

«از شهر گور به علت شکل مدور دقیقش در نوشته‌های قرون وسطی تعریف و تمجید شده است. تحقیقات جدید و وسیع هم عملاً محاسبات دقیق ریاضی شگفت‌آوری را بر روی تمام نقشه شهر اثبات می‌کند و این ویژگی‌ها سبب شد که «اردشیرخوره» از بسیاری از شهرهای دایره مانند همچون «هترا» و «دارابگرد» متمایز باشد» (هوف، ۱۳۶۵: ۱۷۸).

اگر نقشه‌ای که هوف برای شهر اردشیرخوره بازنمایی کرده است را نزدیک‌ترین طرح شناسایی شده در جانمایی ساختار کالبدی و سازمان فضایی این شهر بدانیم، اردشیرخوره شهری با دایره‌های تودرتو است که به چهار بخش و سه بافت کانونی و میانی و پیرامونی بخش‌بندی

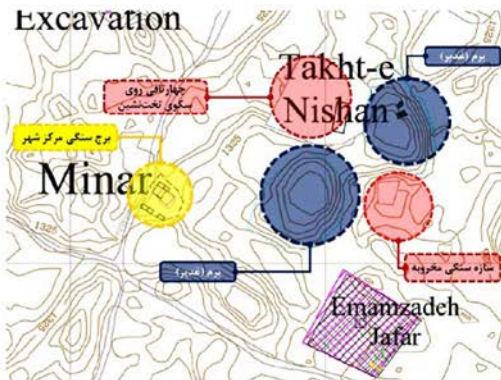
شکل ۲- نقشه شهر اردشیرخوره

(هوف، ۱۳۷۵: ۴۱)

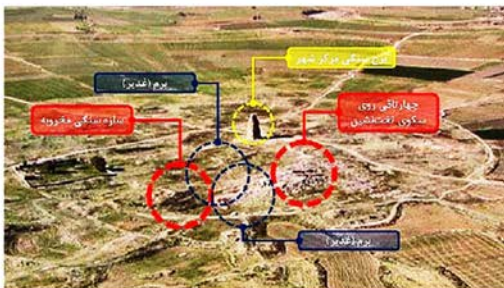
Figure 2- Map of Ardeshir Khoreh city (Huff, 1375: 41)

می‌شوند. هر کدام از بخش‌ها نیز ریز بخش‌های پنج‌گانه کوچک‌تری را پدید آورده‌اند. در شمال شرقی میانگه شهر، صفه‌ای برآمده از خاک با ویرانه‌ای پراکنده از سنگ‌های گران‌وزن و پاک‌تراش قرار دارد. این بقایا را کلاوس شیپمان (Schippmann, 1971) و دیتریش هوف (Huff, 1972)، با عنوان تخت‌نشین [Takht-i-Nishin] نام برده‌اند. در سوی شرقی این بقایا نیز دو حوض آب قرار دارند که با دیواری دست‌ساخت احاطه شده‌اند (جانمایی در شکل ۲).

۵. گاه‌نگاری بقایای تخت‌نشین در سندهای تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی

شکل ۳- جانمایی فضاهای مختلف مجموعه تخت‌نشین بر اساس موقعیت توپوگرافی زمین شهر گور بر روی نقشه (تحلیل از نگارنده)
Figure 3- Location of different spaces of Takht-i-Nishin based on the topographic position of the land of Gore city (authors)

تصویر ۱- جانمایی فضاهای مجموعه تخت‌نشین در مرکز شهر در عکس ماهواره‌ای (بالا)، تحلیل ساختارهای پنهان در خاک در دو طرف چشمه و تخت‌نشین پایین، (تحلیل از نگارنده)

Photo 1- Location of Takht Nishin spaces in the city center in Satellite photo (up), Analysis of the hidden structures around the basin and Takht Nishin (down)

کهن‌ترین متنی که به اردشیرخوره و روند ساخت آن می‌پردازد، «کارنامه اردشیر» در سده دوم هجری قمری بود. درون مایه متن این کتاب به روزگار ساسانی بازمی‌گردد که در گذر زمان بارها دچار دگرگونی شده است؛ آنچه اینک از این کتاب برجامانده، از «کندن گودال»، «روان کردن آب رودخانه به شهر»، «برآوردن چهار جوی» و «نشاندن آتش» در آن محل به دستور اردشیر پایگان یاد می‌کند (کارنامه اردشیر پایگان، ۱۳۰۶: ۳۸۰). بدین ترتیب می‌توان چنین انگاره‌ای را در ذهن پروراند که **هدایت آب و نشاندن آتش در کنارهم**، فرایندی مهم در روند ساختن شهر اردشیرخوره و ساختمان‌های درون آن است؛ هرچند در این متن اشاره‌ای مستقیم به جای نام و مکان مشخصی در شهر دیده نمی‌شود، اما در ادامه کوشیده شده است تا با بررسی دیگر شواهد و اسناد تاریخی، رد و نشان آن را در میانگه شهر اردشیرخوره جست‌وجو کرد.

با گذشت نزدیک به ششصد سال از آغاز شاهنشاهی ساسانیان و پس از برآمدن دولت اسلامی، نخستین سندی که پس از اسلام از اردشیرخوره یاد می‌کند، ابوجعفر محمد طبری در سده سوم قمری است. طبری، از بنیاد کردن «قصر طربال» و «آتشکده‌ای» در شهر می‌نویسد (طبری، ۱۳۶۲: ۲، ۵۸۲)؛ هرچند اشاره روشنی به مکان‌یابی قصر طربال و آتشکده در شهر نمی‌کند. نزدیک به چهار دهه پس از طبری، احمد بن ابی‌یعقوب آورده است که اردشیر پس از پیروزی بر اردوان و دستیابی به شاهنشاهی، دستور به ساخت «آتشکده‌ای» در شهر

اردشیرخوره داد (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۴). ابن فقیه همدانی در پایان سده سوم، ساخت شهر اردشیرخوره را به دستور اردشیر و به کردار [به‌مانند] دارابگرد می‌داند و می‌نویسد که در آنجا «آتشگاهی» برپا کرده‌اند (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۲). او نیز فقط به ساخت آتشگاه در آن شهر اشاره می‌کند و اشاره‌ای به مکان‌یابی و موقعیت قرارگیری آتشگاه و دیگر ویژگی‌های آن ندارد. در سده چهارم قمری، ابواسحاق ابراهیم استخری، تخت‌نشین را ساختمانی «سرپوشیده» و «دکان مانند» در میان شهر می‌داند که می‌توان از آن جایگاه، به سراسر روستاها و ناحیه‌های پیرامون دید داشت. استخری چنین می‌نویسد که آن ساختمان را «طربال» گویند و به پارسی «ایوان» و «کیاخره» خوانند. او همچنین از برون‌آوری آبی در کوه روبروی تخت‌نشین یاد می‌کند که همچون «فواره‌ای» در آن می‌جوشد و سپس در روزنه‌ای دیگر فرو می‌رود و چنین می‌آورد که اکنون ویران است (استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱). با وجود اینکه سکوی تخت‌نشین ارتفاع بلندتری نسبت به پیرامونش دارد، اما اشاره استخری درباره بلندی بنا و اشرافیت بنا بر دیگر مناطق دوردست، با ویژگی‌های برج سنگی در مرکز شهر نیز همپوشانی دارد.

«علی بن حسین مسعودی»، مورخ و جغرافی‌دان دیگری در سده چهارم قمری، از «آتشکده‌ای در اردشیرخوره» می‌نویسد که اردشیر پس از پیروزی در نبرد هرمزدگان، سرها و گنج‌های شکست‌خوردگان را بدانجا فرستاد؛ همچنین از ساختمانی می‌نویسد که ایرانیان آن را محترم می‌دانستند، اما به دست مسلمانان ویران شد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۰۶). «ابوعلی محمد بلعمی» در نیمه سده چهارم، از بنیاد شهر اردشیرخوره به دستور اردشیر می‌نویسد؛ سپس می‌افزاید که اردشیر در آنجا «کوشک» و «بارویی» ساخت و نام آن را «طربال» و «آتشخانه» گذارد و در آنجا بیمارامید (بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۵). در گزارش بلعمی به نام‌های «کوشک»، «بارو»، «طربال» و «آتشخانه» اشاره شده است. در فرهنگ واژگان نفیسی، کوشک به معنای قصر یا هر بنای رفیع، بارگاه و سرای عالی آمده است (نفیسی، ۱۳۵۵، ۴، ۲۸۶۱)؛ «طربال» نیز در فرهنگ واژگان المعجم الوسیط، به هر بنای بلندی گفته می‌شده است (ابراهیم، ۱۴۰۴: ۵۵۳) و «آتشخانه» نیز جایی برای روشن کردن آتش و محلی برای نیایش بود؛ آن‌چنان که کاربرد نیایشگاهی آن برای زرتشتیان، به‌مثابه کعبه برای مسلمانان باشد (تاریخ سیستان، ۱۳۵۲: ۹۳). محمد ابن حوقل در نیمه دوم سده چهارم، گزارش پرمایه‌تری از موقعیت قرارگیری، نام، کاربری و ویژگی‌های معمارانه بنا ارائه می‌کند. او از ساختمانی در میان شهر به‌سان «دکه‌ای» احتمالاً همان سکوا می‌نویسد که «طربال» گویند و ایرانیان آن را «ایران‌کیاخره» نامند. اردشیر بر روی آن، آتشکده‌ای ساخت که بر شهر و روستاهای پیرامون اشراف داشته باشد. همچنین آب رودخانه‌ای از کوه روبرو مانند فواره‌ای بر بالای آتشکده می‌جوشد و به مجرای [آبراهی] از گچ و سنگ سرازیر می‌شود؛ ابن حوقل این ساختمان را همانند با «ایوان بلخ» می‌داند و «ایوان» می‌نامد (ابن حوقل، ۱۳۴۶: ۴۸).

ابن فریغون که گمان می‌برند نگارنده حدود العالم باشد، از ساخت شهر گور به دستور اردشیر می‌نویسد و یادآور «چشمه آب» آن شهر شد (حدود العالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲: ۱۳۱-۱۳۲). همزمان با او، ابوالقاسم فردوسی نیز در «شاهنامه» به ساخت شهر اردشیرخوره می‌پردازد. درون‌مایه شاهنامه، برگردان متنی به زبان پارسی از «خدای‌نامگ» به زبان پهلوی است که تا سده چهارم قمری همچنان در دسترس ادیبان بود. پس از آنکه اردوان در نبرد با اردشیر کشته شد، اردشیر جایی که در آن چشمه آبی بزرگ بود، اردشیرخوره را بنا کرد و جوی‌های فراوانی از آن چشمه جاری ساخت. بر کنار آن چشمه نیز آتشکده‌ای برآورد تا جایگاهی برای جشن مهرگان و جشن سده برپا کند. چنانکه

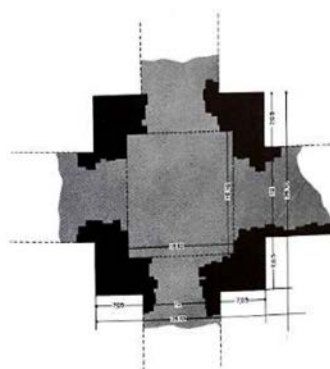
فردوسی از ساخت «آتشکده‌ای در کنار چشمه» می‌سراید که گرداگردش «باغ» و «میدان» و «کاخ» است (فردوسی، ۱۳۷۵: ۶، ۱۶۵).^۵

ابن بلخی، مورخ دهه‌های پایانی سده پنجم، گزارش پردامنه‌تری پیرامون تخت‌نشین می‌آورد. او از «دکه‌ای انباشته» و «سایه‌سار» در میانه شهر می‌نویسد که نامش «ایران‌گرده» بود، اما آن را به زبان عربی «طربال» می‌خواندند. همچنین می‌آورد که آبی از کوه در فاصله «یک فرسنگی» روان است و با «فواره» بر بالای تخت‌نشین می‌آید؛ در آنجا «دو غدیر [آبگیر] است که یکی «برم پیر» و دیگری «برم جوان» نام دارند. بر بالای هر غدیر نیز «آتشگاهی» ساخته‌اند (شکل ۳). ابن بلخی در ادامه یادآور می‌شود که آتشگاه را با «قبه [گنبد] آجری» و بدنه‌ای سترگ ساخته‌اند و گنبد را نیز بر فضای میانی استوار کرده‌اند و نامش را «گنبد گیرمان» گذارده‌اند. بلندای چهار دیوار آتشگاه تا زیر گنبد «هفتادوپنج گز» است که آن را از «سنگ خارا» برآورده‌اند (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸).

شکل ۴- میانگاه شهر اردشیرخوره؛ سکوی تخت‌نشین در مستطیل نشان داده شده است (فلاندن و کوست، ۱۳۵۶: ۴۱)

Figure 4- The center of Ardeshir Khoreh city; The platform is shown in the square (Fländen and Coste, 1356: 41)

شکل ۵- نما و پلان چهارتاقی تخت‌نشین (فلاندن و کوست، ۱۳۵۶: ۴۱)

Figure 5 - View and plan of a four-arched structure (Fländen and Coste, 1356: 41)

در بازدید میدانی از محوطه یادشده علاوه بر چهارتاقی واقع بر سکوی سنگی تخت‌نشین و دو گودال که استخری از آن‌ها نام می‌برد، سازه دیگری هم در ضلع شرقی گودال و بر روی صفه‌ای مرتفع‌تر دیده می‌شود (تصویر ۱). در این جایگاه انباشتی از سنگ‌های دست‌ساز وجود دارد، اما میزان تخریب آن به حدی است که نمی‌توان ساختار مشخصی برای آن متصور شد. اما بر پایه اشاره ابن بلخی به دو آتشگاه بر بالای دو غدیر، می‌توان چنین پنداشت که آتشگاه دوم، می‌تواند همین سازه ویران‌شده باشد. همچنین در پشت تخت‌نشین نیز رد دیوارها و ساختارهایی قابل تشخیص است که می‌توان گنبد دیگری را در میان آن یافت. بدین ترتیب کارکرد بناهای مجاور دو چشمه فراتر از سازه سنگی باقیمانده بر روی زمین است.

حمدالله مستوفی قزوینی، مورخ و جغرافی‌دان و شاعر سده هشتم، ساخت شهر را در زمان اردشیر پابگان می‌داند؛ اما از ساخت «عمارت عالی» در میانه شهر به دستور فیروز می‌نویسد. این ساختمان را آن‌چنان بلند ساختند که هوایی خوش داشته باشد. همچنین آبی را از کوه، با فواره به بالای آن بردند و می‌افزاید برگرد این ساختمان «دکه‌ای عظیم» جای دارد که «ایوان» خوانده می‌شد (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱).

چند سده بعد، اوژن ناپلئون فلانان (Eugène Napoléon Flandin) و پاسکال کوست (Pascal Coste)، نقاش و معمار و خاورشناس سده سیزدهم هجری قمری از این محل بازدید و نگاره‌ای ترسیم کردند که قدیمی‌ترین نگاره موجود از محوطه برج سنگی و تخت‌نشین به شمار می‌رود (شکل ۴ و ۵). این دو بلندای تخت‌نشین را نزدیک به ۱۰ متر برشمرده‌اند و گمان برده‌اند که چهارتاقی، دارای تالاری ستون‌دار است. همچنین با توجه به برخی شباهت‌ها در شیوه ساخت با سنگ، ساخت تخت‌نشین را به زمان هخامنشیان نسبت دادند (فلاندن و کوست، ۱۳۵۶: ۳۸۶-۳۸۷).

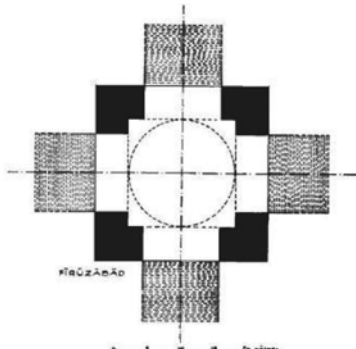
شکل ۶- طرحی از میانگاه شهر اردشیرخوره (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۸۰)

Figure 6- A plan of the middle of Ardeshir Khomeh city (Forsat al-Dawla Shirazi, 1998: 180)

پنج دهه پس از چاپ سفرنامه فلاندن و کوست، «فرصت الدوله شیرازی»، نقاش و موسیقی‌دان و گردشگر سده چهاردهم قمری، گزارش‌هایی از شهر اردشیرخوره می‌آورد (شکل ۶). او بازسازی شهر اردشیرخوره را به دستور «اردشیر» می‌داند و می‌نویسد که «فیروز شاه» به نوسازی شهر می‌پردازد و ساختمان‌هایی به آن می‌افزاید. همچنین می‌آورد که در بلندی کنار منار برج سنگی، «عمارتی» بود که «حوضی» داشت و آبی در یک فرسنگی از آن بالا می‌آمد. اشاره منابع مختلف به «عمارت حوض‌دار» در کنار هم، نشان می‌دهد که ساختمان و حوض آب

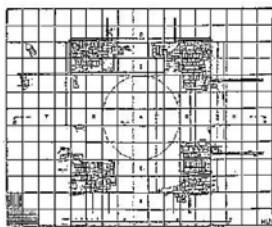
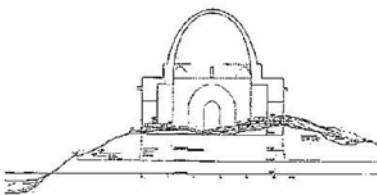
در یک کاربری مشترک نقش داشته‌اند. سکو را از سنگ‌های تراشیده‌ای در اندازه‌های گوناگون با شکل‌های مربع یا مستطیل ساخته‌اند که اکنون بر زمین ریخته‌اند، اما شالوده آن همچنان پابرجاست. فرصت الدوله این ساختمان را به نام «تربال» می‌خواند. ساختمان را با سقفی استوار بر روی چهارپایه تنومند می‌داند که برای پایداری بیشتر سنگ‌هایش در هنگام ساخت، از «سرب» به جای ملات در میان آن استفاده کرده‌اند. او در ادامه چنین می‌افزاید که «حوض آبی» نزدیک ساختمان قرار دارد که با دیواری از مصالح «ساروج» و «بارویی نمایان» باقی مانده است، اما بخش‌هایی از بدنه یکپارچه آن بر زمین فرو ریخته‌اند (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۱۸۵). در روزگار معاصر نیز همچون سده‌های نخستین و میانی دوره اسلامی، دیدگاه‌های گوناگونی پیرامون کارکرد ساختمان‌های تخت‌نشین به میان آمده است. نخستین بار ارنست امیل هرتسفلد (Ernst Emil Herzfeld) در آغاز سده چهاردهم خورشیدی، نزدیک به یک‌صد سال پیش، به این موضوع پرداخت و از سردرگمی گزارش‌ها در شناسایی ساخته‌های تخت‌نشین یاد کرد (هرتسفلد، ۱۳۵۵: ۱۵۲). او از گنبدخانه‌ای بر فراز چهارپایه و چهار پلکان در چهارسوی تخت‌نشین می‌نویسد که به دستور اردشیر پابگان ساخته شد. افزون بر این، نایاب بودن ساختار سنگ‌های تراشیده تخت‌نشین را در معماری زمان ساسانیان یادآور می‌شود. همچنین واژه «طربال» در زبان عربی را برگرفته از «تارابیل» در زبان پهلوی با ریشه‌ای از «تتراپیلون [Tetrapylon]» در زبان یونانی می‌داند که همسان با واژه امروزی «چهارتاقی» در زبان ترکی یا «چهارضلعی» و «چهارطاق» در زبان فارسی و به معنای «دروازه چهارضلعی» است. در پایان نیز می‌آورد که طربال، کاربری «نیایشگاه» یا «آتشکده» دارد (هرتسفلد، ۱۳۵۵: ۱۵۲ - ۱۵۳). لازم به ذکر

است که «تترا [Tetra]» در زبان یونانی به معنای چهار و «پایلون [Pylon]» نیز به معنای «دروازه» است و به بنایی مکعب‌شکل گفته می‌شود که در هر چهارسو، یک دروازه دارد (American Heritage Dictionary, 1969: 5893 & 7368).

شکل ۷- پلان چهارتاقی تخت‌نشین (گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۳۱)

Figure 7- Four-arched plan of Takht-i-nishin (Godard et al., 1992: 31)

شکل ۸- بازنمایی تالار چلیبایی (بالا) و تهرنگی از بقایای موجود آن (پایین) (Huff, 2012: 166)

Figure 8- Representation of the cruciform hall (above) and the ruins of its existing remains (bottom) (Huff, 2012: 166)

چند سال پس از هرتسفلد، آندره گدار (Andre Godard) باستان‌شناس فرانسوی و همکارانش، به اشتباه و سردرگمی استخری و ابن بلخی در شناسایی ساختمان برج مانند و چهارتاقی تخت‌نشین اشاره می‌کنند. آنان دیدگاه هرتسفلد را درباره نام واژه «طربال» می‌پذیرند و همچون فردوسی و ابن بلخی به «سایه‌سار بودن» تخت‌نشین و فرارگیری صفه در زیر سایه درختان اشاره می‌کنند. همچنین می‌نویسند که فقط یک چهارتاقی از آتشکده برجامانده است. این چهارتاقی را برگرفته از الگوی فراگیر چهارپایه و تک‌گنبد در زمان ساسانیان می‌دانند و به بررسی اندازه‌های آن می‌پردازند. پایه‌های چهارتاقی را روی صفه‌ای به فضای مربع شکل با ضلع‌های ۱۶/۱۰ متر و دهانه‌ای به اندازه ۱۱ متر می‌دانند (شکل ۷) (گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۸). همچنین به سنگ‌فرشی به اندازه ۱۰/۶۶ در ۱۰/۸۲ درون محوطه سکو اشاره می‌کنند و از ساخت مایه سنگی تخت‌نشین با ملات «ساروج» می‌نویسند (گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۹). آنان از اندازه دهانه گنبد چهارتاقی در شگفتی بودند و آن را با دیگر ساختمان‌های زمان ساسانی همچون کاخ فیروزآباد و کاخ سروستان و چند بنای دیگر مقایسه می‌کنند. همچنین این انگاره را به میان می‌آورند که اگر چهارتاقی دارای آسمانه‌ای تخت باشد، به‌مانند فلاندن و کوست می‌پذیرند که تالاری ستون‌دار داشته است؛ با این همه، بازهم انگاره الگوی چهارتاقی گنبددار با کارکرد «آتشگاه» را قوی‌تر می‌داند (گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۴-۳۲).

چندی پس از گدار، رومن گیرشمن (Roman Ghirshman)

از برپایی آتشکده‌ای در میان شهر با تخته‌سنگ‌هایی خوش‌تراش یاد می‌کند (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۱۲۳). اسکار رویتر (Oscar Ruitter)، در بررسی ساختمان‌های مذهبی روزگار ساسانی، درباره چهارتاقی تخت‌نشین می‌نویسد که با چهار پلکان در چهارسو از پایین به فضای میانی «آتشکده» بر روی صفه راه می‌یابند. او فضای میانی را جایگاهی برای اتاق آتش می‌داند (رویتر، ۱۳۸۷: ۶۹۳-۶۹۴). به باور لویی واندنبرگ (Louis Vandenberghe)، تخت‌نشین به دستور اردشیر پابگان ساخته شد. این ساختمان با الگوی چهارتاقی بر روی سکو، دارای «آتشی مقدس» درون آن بود که جایگاهی برای روحانیان برگزیده به شمار می‌رفت؛ همچنین از حوضی بزرگ و پیوسته به چهارتاقی می‌نویسد (واندنبرگ، ۱۳۴۸: ۵۰-۵۱). ادیث پُرادا (Edith Porada)، به بقایای «یک برج آتش» بر روی «سکویی

مصنوعی» در مرکز اشاره می‌کند (پرادا، ۱۳۸۳: ۲۷۹-۲۸۰). اشاره به جانمایی برج بر روی سکویی مصنوعی نشان می‌دهد که پرادا همانند شماری دیگر از پژوهندگان، در شناسایی برج سنگی و چهارتاقی تخت‌نشین دچار سردرگمی بوده است. محمدتقی مصطفوی، باستان‌شناس دیگری است که گزارش‌هایش تا حدی بر پایه گمانه‌های گذار است. او از صفه‌ای به شکل مربع‌مستطیل به پهنای ۱۰/۶۶ و درازای ۱۰/۸۲ با سکویی مربع شکل می‌نویسد. بلندای این سکو را ۸/۸۶ متر برشمرده است و اندازه هر چهارسوی سکو را ۱۰/۲۶ می‌داند. همچنین آورده است که چهارتاقی بزرگی بر روی سکو از سنگ‌های تراش‌خورده و سنگ‌فرش‌های منظم ساخته‌اند که بر کل شهر مسلط بود. چهارتاقی، دارای چهارستون سنگی با پهنای ۵ متر است که گنبدی با دهانه ۱۱ متری بر آن افراشته‌اند. مصطفوی این چهارتاقی را بزرگ‌ترین چهارتاقی زمان ساسانیان می‌داند.

شکل ۹- طرح دوم بازسازی‌شده تالار چلیپایی با سقفی مسطح، ستون‌ها و آتشدانی در مرکز و پله‌های ارتباطی (هوف، ۱۳۶۵: ۸۳)

Figure 9- The second reconstructed plan of a cruciform hall with a flat roof, columns and a fireplace in the center and communication stairs (Hoff, 1986: 83)

همچنین او تخت‌نشین را ویرانه‌ای از «آتشکده فیروزآباد» می‌داند که در کنار برج سنگی، «یک مجموعه هماهنگ» را تشکیل داده بود؛ در این مجموعه، برج سنگی نیز جایگاهی برای آتش افروخته در فضای باز است (مصطفوی، ۱۳۴۳: ۱۰۱-۱۰۲)؛ بنابراین، مصطفوی از نخستین افرادی است که پیوستگی و ارتباط ساخته‌های میانگانه شهر را به‌مثابه یک مجموعه هماهنگ اشاره می‌کند؛ هرچند اشاره‌ای اندک و گذرا به این مسئله داشته است. کلاوس شیپمان احتمال آرامگاه بودن بنا را نمی‌پذیرد و آن را معبدی کوچک یا محراب آتش می‌داند. همچنین اشاره می‌کند که چهارتاقی را از سنگ‌های تراش‌خورده‌ای با بست‌های دم‌چلچله‌ای به ابعاد $۲۶/۳۸ \times ۲۶/۳۰$ متر چیده‌اند (Schippmann, 1971: 106). بنا بر توصیف دیتربیش هوف چهارتاقی تخت‌نشین، ساختمانی چهارگوش با اتاقی گنبد دار در فضای میانی است که مربعی را به شکل هشت‌ضلعی نزدیک به دایره تبدیل کرده است. چهار دهانه با پوشش تاق آهنگ در هر یک از چهارسوی این اتاق قرار دارد که می‌تواند درگاه ورودی باشد؛ همچنین از چهار اتاق مکعب‌شکل در پیکره بیرونی چهارتاقی می‌نویسد که ایوان یا فضای پیشخوان ساختمان را پدید آورده‌اند (شکل ۸ و ۹) (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹ و ۱۶۵: Huff, 2012). هوف، به‌مانند کورت اردمان (Kurt Eremann) و آندره گذار، این الگو را از ویژگی‌های ساختمان‌های زمان ساسانی می‌داند و هرگونه احتمال هخامنشی بودن چهارتاقی را رد می‌کند. افزون بر این، باور دارد که تکه ستون‌های سنگی سیاه‌رنگ در امام‌زاده جعفر را نیز از جایی دیگر آورده‌اند (Huff, 1972: 159). او تخت‌نشین را با دیدن آجرهای پراکنده در پیرامونش، همان «گنبد گیرمان» و آتشکده گزارش‌شده به دست ابن بلخی می‌داند و به دو فرورفتگی نامنظم با دیواری نگه‌دارنده و استخرهای آب در آنجا اشاره می‌کند (هوف، ۱۳۶۶: ۷۹). علی سامی پژوهشگر دیگری است که پیشینه صفه را به «کاخ» یا «آتشکده‌ای کهن» از زمان هخامنشیان می‌رساند. او این مدعا را با آوردن چند نشانه برشمرده؛ برای نمونه سنگ‌های گران‌وزن و پاک‌تراش و تک‌ستون سیاه‌رنگ تخت‌نشین را همانند تنه ستون‌های به‌کار رفته در تخت

جمشید می‌داند؛ همچنین شیوه سنگ‌تراشی و اندازه و روش اتصال سنگ‌های این ساختمان را همانند با سنگ‌تراشی‌های زمان هخامنشی می‌پندارد (سامی، ۱۳۵۵: ۳-۴).

پژوهشگر دیگری به نام محمدعلی امام شوشتری باور دارد که واژه «طربال» یا «طرابیل» به معنای هر سازه بلند است که از دور دیده می‌شود. او در فرهنگ واژه‌های فارسی، ریشه نام‌واژه «طربال» در زبان عربی می‌داند که معرب واژه «دربال»، یا «در خانه شاه» است و می‌نویسد که طربال در عربی، مفهوم «کوشک» را به همراه دارد (امام شوشتری، ۱۳۴۷: ۴۵۴). احمد موسوی، به بررسی نام واژه «طربال» و ویژگی‌های معماری آن در میانگه شهر اردشیرخوره پرداخت. او طربال را «طیراگ» یا «تیراگ» می‌پندارد که به معنای رشته‌کوه بلند از یک ریشه و بن‌مایه گرفته‌اند (موسوی، ۱۳۶۷: ۲۶-۲۷). موسوی نیز با بررسی گزارش‌های درهم‌آمیخته تخت‌نشین و برج سنگی، طربال را در تداومی از معماری زیگورات‌ها می‌داند. باستان‌شناسان دیگری با نام علی‌اکبر سرفراز و بهمن فیروزمندی، طرح چلیپایی شکل چهارطاق را همگام با ایدئولوژی مذهبی در آغاز فرمانروایی ساسانیان می‌داند؛ اما بر این باورند که نام «طربال» یا «تخت‌نشین» از آغاز اسلام تاکنون، به معنای «کاخ ویژه اردشیر» شناخته شده است (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۷۳: ۳۹۴)؛ از این رو، تخت‌نشین را ساختمانی «اشرافی و تشریفاتی» می‌دانند، نه ساختمانی مذهبی. در این میان، محمدکریم پیرنیا به‌عنوان یک معمار پژوهشگر، دیدگاهی ناهمسان با هرتسفلد و گدار و سرفراز و فیروزمندی دارد. او ریشه واژه «طربال» را در معماری بومی ایران می‌داند و آن را «تالار» معنی کرده است. همچنین باور دارد که «تالار» ریشه در واژه پهلوی «تلوار» دارد که به مرور زمان تغییر کرده است و هردو با «طربال» هم معنی‌اند و ارتباطی با «تتراپیلون» ندارد (پیرنیا ۱۳۷۸: ۷۸).

در یک دهه گذشته نیز پژوهشگران دیدگاه‌های گوناگونی را برای کاربری و ویژگی ساختمان‌های موسوم به «طربال» یا «تخت‌نشین» مطرح کرده‌اند. مهرآفرین و همکاران در پژوهش‌های باستان‌شناسی خود، چهارطاقی تخت‌نشین را به‌عنوان «کاخ بزرگ اردشیر» می‌دانند که با الگوی جدیدی به شکل «چلیپایی» در کنار برج سنگی ساخته شد. افزون بر این، ایشان برج سنگی را نیز «معبد» و نیایشگاهی برای پرستش ایزد بانو آناهیتا می‌دانند و بر این باورند که برج سنگی برای انجام مراسم آیینی زرتشتیان در ستایش آناهیتا ساخته شده است (مهرآفرین و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۶).

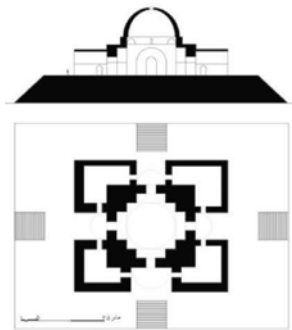
تصویر ۲- تخت‌نشین و برج سنگی در میانگه شهر اردشیرخوره (نگارنده)

Photo 2- Takht-i-nishin and a stone tower in the middle of Ardeshir Khoreh city

باستان‌شناسان دیگری «میلاد وندایی» و «رویا تاج‌بخش»، چهارطاقی تخت‌نشین را در شمار «چهارطاقی‌های مذهبی» کوره اردشیرخوره می‌آورند که هریک از ضلع‌های آن بیش از ۲۵ متر و بلندای آن بیش از ۱۵ متر بود. آنان این چهارطاقی را ویژه‌ترین و بزرگ‌ترین چهارطاقی زمان ساسانی و نمونه ایده‌آل مهندسی مذهبی ساسانیان برشمرده‌اند (وندایی و تاج‌بخش، ۱۳۹۳: ۲۹). نوروز زاده

چگینی و همکارانش به پژوهش‌های باستان‌شناسی در گستره تاریخی اردشیرخوره پرداخته‌اند. آنان با بررسی نقش آب و شناسایی شیوه‌های انتقال آب در گستره اردشیرخوره، بر این باورند که برکه‌های

کنار چهارتاقی تخت‌نشین، «آبنمایی در میانگه شهر» بوده است. کاربرد این آب‌نما را سیراب کردن زمین‌های کشاورزی و باغ‌های درون شهر برشمرده‌اند که می‌تواند نمونه‌ای کهن برای آب‌نماهای درون باغ‌های روزگار اسلامی همانند آبنمای باغ فین در کاشان و آبنمای باغ عباس‌آباد در بهشهر و نمونه‌های مشابه دیگر باشد (نوروز زاده چگینی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۰-۱۶۵). مجید منتظرظهوری و حسن کریمیان باستان‌شناسان دیگری هستند که با بررسی سامانمند میانگه شهر اردشیرخوره به توده‌ای انباشته از مصالح آجر در میان ویرانه‌های تخت‌نشین دست یافته‌اند که بر درستی گزارش‌های تاریخی درباره قرارگیری گنبد آجری (گیرمان) را بر فراز چهارتاقی تخت‌نشین تأیید می‌کند (منتظرظهوری و کریمیان، ۱۳۹۳: ۷۵). ایشان با استناد به گزارش‌های تاریخی مبنی بر وجود آتشکده‌ای در شهر اردشیرخوره، چهارتاقی تخت‌نشین را همان «آتشکده»

شکل ۱۰- طرح بازسازی چهارتاقی تختگاه (جودکی عزیزی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۴)

Figure 10 - Reconstruction plan of a four-arched bed (Judaki Azizi et al., 2017: 64)

یادشده دانسته‌اند (منتظرظهوری و کریمیان، ۱۳۹۳: ۷۵). طهماسبی و همکاران در پژوهش‌های معماری خود، این گمانه را به میان آورده‌اند که اگر چهارتاقی تخت‌نشین دارای سقفی رو بسته باشد، تیرپوش بودن سقف آن را امکان‌پذیرتر از سازه گنبدی می‌دانند؛ هرچند گمانه‌ای بر داشتن فضای روباز نیز برای آن برشمرده‌اند. ایشان چهارتاقی را فضایی رسمی برای برگزاری آیین دینی یا درباری می‌دانند؛ هرچند ساختمان تخت‌نشین را آتشکده نمی‌دانند و آن را «کاخ» دانسته‌اند؛ با این حال تصور کارکرد دینی برای این بنا را دور از ذهن ندانسته‌اند (طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۳). همانند کاخ خلیفه عباسی که در کانون شهر بغداد قرار داشت. همچنین استخرهای آب در نزدیکی چهارتاقی را برای فراهم کردن آب آشامیدنی مجموعه و شست‌وشوی آیینی دانسته‌اند؛ مانند آنچه در آتشکده بندیان درگز و نیایشگاه آناهیتا شهر بیشاپور دیده می‌شود (طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

«جودکی عزیزی و همکاران»، به بررسی ساختار کالبدی و سازمان فضایی چهارتاقی پرداخته‌اند و کارایی آن را کاخ تشریفاتی با الگوی نه گنبد می‌دانند. ایشان همچون طهماسبی و همکاران، با تطبیق جانمایی فضای شهر گور و شهر بغداد، کاربرد چهارتاقی را همانند ساختمان خلیفه عباسی در بغداد، «کاخ» دانسته‌اند. همچنین به بررسی نام‌واژه «طربال» پرداختند و سه مفهوم هموند با جایگاه کنونی تخت‌نشین را برای این واژه برشمرده‌اند: نخست، انگاره‌ای همگانی از ساختمانی بلند و افراشته؛ دوم، طرحی مانند منار و در آخر، طرحی از یک گنبدخانه بزرگ (شکل ۱۰) (جودکی عزیزی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۳-۶۶). با بررسی گزارش‌ها و گمانه‌زنی‌ها در اسناد و منابع، جدولی بر اساس ترتیب زمانی گردآوری شده است که دیدگاه‌های مختلفی را در خصوص کاربری ساختمان‌های تخت‌نشین از آغاز تاکنون برمی‌شمارد (جدول ۱). با توجه به اینکه در گزارش‌های موجود از هر سه تاریخ سخن به میان آمده است. برای شناسایی بهتر نیز از سه سالنامه خورشیدی و قمری و میلادی استفاده شده است.

۶. نیایشگاه آناهیتا و آتشگاه در تداوم سنت‌های پیشین

متن «کارنامگ اردشیر»، می‌تواند یادآورنده روند ساخت‌وساز تخت‌نشین در میانگه شهر اردشیرخوره باشد. در کارنامگ اردشیر چنین آمده است:

«و [اردشیر پابگان] به پارس بازگشته شهرستانی که اردشیرخوره خوانند برپا کرد و دریاچه بزرگی کنده چهار جوی ازش برآورد و آتش بدانجا نشاند و کوه ستبری کنده و رود بُرازه را روان ساخت بسیار دیه دستگرد آبادان ساخت و بسیار آتش بهرام فرمود نشاندن " (کارنامه اردشیر پابگان، ۱۳۰۶: ۳۸۰).
جدول ۱: ترتیب زمانی گزارش‌ها و گمانه‌زنی‌ها بر کاربری ساختمان‌های تخت‌نشین (نگارندگان)

Table 1: Timeline of reports and speculations on the use of flat buildings

روایتگر	زمان			دیدگاه	روایتگر	زمان			
	میلادی	قمری	خورشیدی			میلادی	قمری	خورشیدی	
									میلادی
کارنامک اردشیر پابگان	۱۲۲	۱۲۶	۷۵۴	آتشگاه	رومن گیرشمن	۱۳۴۱	۱۳۸۱	۱۹۶۲	آتشکده
ابوجعفر محمد طبری	۲۰۴	۲۱۰	۸۲۵	قصر طربال و آتشکده	ایدت ایرادا	۱۳۴۳	۱۳۸۳	۱۹۶۴	برج آتشگاه
احمد بن ابی‌یعقوب	۲۵۰	۲۵۸	۸۷۱	آتشکده	محمدتقی مصطفوی	۱۳۴۳	۱۳۸۳	۱۹۶۴	آتشکده
ابن فقیه همدانی	۲۷۱	۲۹۰	۹۰۲	آتشگاه	محمدعلی امام شوشتری	۱۳۴۷	۱۳۸۷	۱۹۶۸	کوشک (خانه شاه)
ابواسحاق ابراهیم استخری	۳۳۰	۳۴۰	۹۵۱	ساختمانی دکان مانند	اسکار رویتز	۱۳۴۸	۱۳۸۹	۱۹۷۰	چهارطاق یا آتشکده
علی ابن محمد مسعودی	۳۳۵	۳۴۵	۹۵۶	طربال	کلاوس شییمان	۱۳۴۹	۱۳۹۰	۱۹۷۱	طربال، آتشکده
ابوعلی محمد بلعمی	۳۴۱	۳۵۲	۹۶۳	آتشخانه و کوشک	دیتریش هوف	۱۳۵۲	۱۳۹۳	۱۹۷۴	آتشکده
محمد ابن حوقل	۳۲۱ تا ۳۴۸	۳۳۱ تا ۳۵۹	۹۴۳ تا ۹۷۰	طربال و ایران کباخره و ایوان	علی سامی	۱۳۵۵	۱۳۹۶	۱۹۷۶	کاخ یا آتشکده‌ای از زمان هخامنشی
ابن‌فریبون	۳۶۱	۳۷۲	۹۸۲	چشمه آب	احمد موسوی	۱۳۶۷	۱۴۰۸	۱۹۸۸	تداوم زیگورات
ابوالقاسم فردوسی	۳۵۶ تا ۳۸۵	۳۶۷ تا ۳۹۷	۹۷۷ تا ۱۰۰۶	آتشکده	علی‌اکبر سرافراز و بهمن فیروزمندی	۱۳۷۳	۱۴۱۴	۱۹۹۴	ساختمان اشرافی و تشریفاتی
ابن بلخی	۴۸۳ تا ۴۹۶	۴۹۸ تا ۵۱۱	۱۱۰۴ تا ۱۱۱۷	دکه و ایران‌گرده و طربال؛ دو آتشگاه بر سر دو آبگیر (غدیر)	محمدکریم پیرنیا	۱۳۷۸	۱۴۱۹	۱۹۹۹	آتشکده
مستوفی قزوینی	۷۱۸	۷۴۰	۱۳۳۹	دکای عظیم (ایوان)	رضا مهرآفرین و همکاران	۱۳۹۲	۱۴۳۴	۲۰۱۳	کاخ شاهانه
اوژن نایلون فلاندن و یاسکال کوست	۱۲۲۹	۱۲۶۷	۱۸۵۱	آرامگاه یا آتشگاهی از زمان هخامنشیان	میلاد وننای و رویا تاج‌بخش	۱۳۹۳	۱۴۳۵	۲۰۱۴	چهارطاقی مذهبی
فرست الدوله شیرازی	۱۲۷۲	۱۳۱۰	۱۸۹۳	عمارتی با حوض آب	ناصر نوروز زاده چگینی و همکاران	۱۳۹۳	۱۴۳۵	۲۰۱۴	گودال: آب‌نبار و آب‌نما
ارنست هرتسفلد	۱۳۰۱ تا ۱۳۰۳	۱۳۴۱ تا ۱۳۴۳	۱۹۲۳ تا ۱۹۲۵	آتشکده	مجید منظرظهوری و حسن کریمیان	۱۳۹۳	۱۴۳۵	۲۰۱۴	آتشکده
آندره گدار	۱۳۰۷ تا ۱۳۳۹	۱۳۴۶ تا ۱۳۷۹	۱۹۲۸ تا ۱۹۶۰	آتشگاه	احسان طهماسبی و همکاران	۱۳۹۵	۱۴۳۷	۲۰۱۶	کاخ شاهی در کنار استخر آب برای شست‌وشوی آیینی یا فراهم کردن آب آشامیدنی مجموعه
لویی واندنبرگ	۱۳۳۶	۱۳۷۷	۱۹۵۸	آتشگاهی روباز	جودکی عزیزی و همکاران	۱۳۹۶	۱۴۳۸	۲۰۱۷	کاخ نه‌گنبدی و آب‌نمایی در کنار آن

مکان‌یابی دقیق این متن در شهر اردشیرخوره نامشخص است؛ اما با واکاوی متن و سنجش آن با جایگاه کنونی تخت‌نشین، می‌توان شاهد یافته‌هایی همسان و همانند بود. چنین انگاشته می‌شود که اردشیر با پیروزی بر اردوان به پارس بازگشت و دستور به ساخت شهر اردشیرخوره داد. سپس گودالی بزرگ کردند؛ شاید سکوی تخت‌نشین از پسماند خاک همان گودال باشد؛ چنانکه در گزارش‌ها، بارها به سکویی افراشته در میانگاه شهر اردشیرخوره اشاره شده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱؛ حدود العالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲: ۱۳۱ - ۱۳۲ و ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸).

سپس آبی برای پر کردن گودال از سرچشمه‌های شمالی گستره اردشیرخوره بدان رواندند، تا چهارجوی از آن سرچشمه گیرد. چنانچه دو حوض آب نیز با دیواری یکپارچه از سنگ و ساروج در کنار سکوی تخت‌نشین دیده می‌شوند (فرست الدوله شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۸۲ و Huff, 2012: 165).

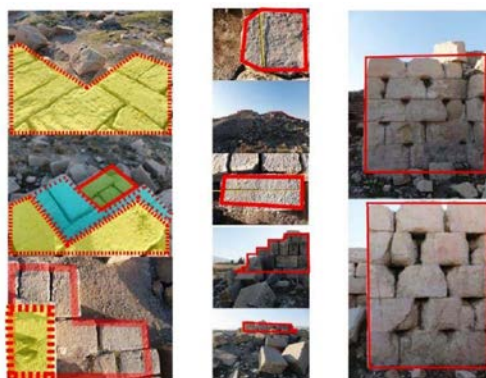
تصویر ۴- دورنمای تختگاه از کانون شهر (نگارندگان)
Photo 4- View of the throne from the city center

تصویر ۳- پایه‌های ایوان شرقی رو به حوض آب (نگارندگان)
Photo 3- Pillars of the east porch facing the water ponds

در نزدیکی دو گودال، سکویی سنگی برافراشته‌اند. بر روی آن، چهارستون تنومند و سنگ‌های

پاک‌تراش فروریخته‌ای قرار دارند. اتصال سنگ‌های پاک‌تراش، به روش دم‌چلچله‌ای است (تصویر ۳ تا ۵). (Schipmann, 1971: 106). این شیوه ساخت و سنگ‌های تراشیده، می‌تواند دیرینگی سکو را به پیش از زمان ساسانیان برساند (فلاندن و کوست، ۱۳۵۶: ۳۸۶-۳۸۷ و سامی، ۱۳۵۵: ۳). تهرانگ چهارتاقی با دهانه‌ای بزرگ بر روی سکو، یادآورنده الگوی فراگیر در سازمان فضایی ساختمان‌های زمان ساسانی به شمار می‌رود؛ چنانکه گذار هم بر این باور است (گذار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۴-۳۲) و گزارش‌های تاریخی نیز از ساخت این بنا در زمان ساسانیان یاد می‌کنند

تصویر ۵- تحلیل جزئیات سنگ پاک‌تراش تختگاه در دیوار و کف (نگارندگان)

Photo 5 - Detailed analysis of bed stone on the wall and floor

(مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۵؛ ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۲؛ حدود العالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲: ۱۳۱-۱۳۲؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۰۶؛ فردوسی، ۱۳۷۵: ۶، ۱۶۵ و یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۴)؛ با این وجود آگاهی روشنی از زمینه‌های شکل‌گیری مجموعه تخت‌نشین در دسترس نیست. گروهی نیز با بررسی و تفسیر فن ساخت و شیوه‌های چینش سنگ‌های تراشیده بنا، آن را برساخته‌ای از ارتباط دوسویه فرهنگی میان ساسانیان و رومیان می‌دانند که پیام ایدئولوژیک روشنی به همراه دارد. آنان این ساختمان را ابزاری می‌دانند که اردشیر برای پیوند قدرت نوظهورش با سازندگان تخت جمشید به کار برده است و برای ساخت آن نیز از معماران استان‌های شرقی امپراتوری روم بهره گرفته است (Sauer, 2017: 223-224)؛ گرچه هوف با مقایسه چهارتاقی تخت‌نشین و نمونه‌های مشابه رومی، ساخت این بنا را به صنعت‌گران بومی نسبت داده است (Huff, 2012: 165)؛ لیکن زمانی که او مطالعه خود را بر روی این بنای تاریخی آغاز کرد، با کمبود منابع پژوهشی در این زمینه روبرو بود، چنانکه نسبت به این موضوع نیز اظهار نظر کرده است (Huff, 1972: 510-517).

تصویر ۷- دیوارهای باقی‌مانده در ضلع شمالی شرقی حوض آب (نوروز زاده چگینی، ۱۳۹۳: ۱۶۷)
Photo 7- Remaining walls on the northeastern side of the water basin (Nowruzzadch Chegini, 2014: 167)

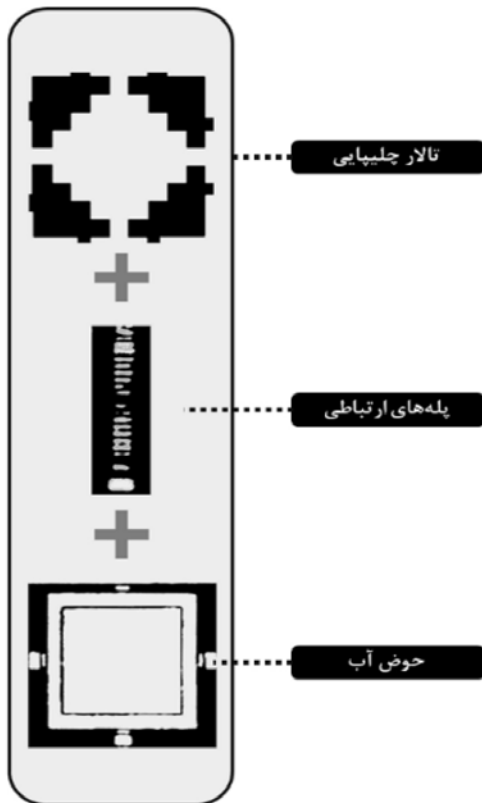
تصویر ۶- آبراه سنگی منتهی به میانگاه در ضلع شمال غربی (نوروز زاده چگینی، ۱۳۹۳: ۱۶۷)
Photo 6- Rocky waterway leading to the middle ground on the northwest side of the city (Nowruzzadch Chegini, 2014: 167)

اما پژوهش‌های متأخرتر، از پیشرفت‌های ارتش اردشیر در شرق روم خبر می‌دهند و آگاهی بیشتری از چگونگی ارتباط ساسانیان و رومیان در اختیار گذاشته‌اند که قابل تأمل است. همچنین در بررسی‌های باستان‌شناختی، آبراهی به اندازه ۶۰ در ۴۰ سانتی‌متر، از سنگ لاشه و ملات ساروج و گچ یافتند که آب قناتی را از سطحی پایین‌تر به تخت‌نشین می‌رساند (نوروز زاده چگینی

و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۳)؛ از این رو، گذر رودخانه‌ای که از شمال غرب به درون شهر روان است و آبراهی که در پیرامون گودال کاوش شده‌اند، پذیرفتن گزارش کارنامه اردشیر را ممکن می‌سازد (تصاویر ۵ و ۶).

همان‌طور که اشاره شد، در شرق گودال دوم موجود که یادآور حوض دوم است نیز ردپای بقایای آثاری درک می‌شود که می‌تواند حاوی بقایای گنبدی باشد که این بلخی به آن اشاره کرده است. افزون بر این، در ادامه تحلیل‌ها شباهت نزدیکی میان شیوه ساخت تخت‌نشین و معبد آن‌اهیتای بیشاپور دیده می‌شود؛ برای نمونه می‌توان به حضور طرح‌واره‌هایی مانند تالار چلیپایی، پله‌های دالان مانند ارتباطی و حوض آب در هردو بنا اشاره کرد که نمایانگر زبان فضایی مشترکی در سازمان‌دهی معماری هر دو بنا است. همچنین از نظر فن ساخت نیز در هردو حوض آب، از مصالح سنگ‌های پاک‌تراش و در هردو تالار هم از سنگ‌های لاشه استفاده شده است (شکل ۱۱ و ۱۲).

پلکان‌هایی در پیرامون چهارتاقی به چهارسو گسترده‌اند؛ ردیفی از پلکان‌ها در

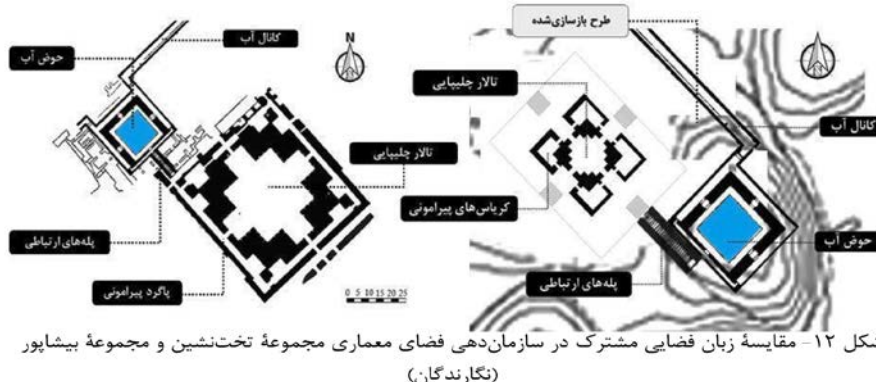

شکل ۱۱- کاربرد طرح‌واره‌های مشابه در سازمان‌دهی مجموعه تخت‌نشین و مجموعه بیشاپور (نگارندگان)

Figure 11 - Application of similar schemas in organizing the Takht-i-nishin complex and the Bishapour complex

سوی غربی به حوض آب راه می‌یابند؛ این پلکان‌ها، پیوندگاه سکوی چهارتاقی و حوض آب بودند. با

روی‌آوری به تهرانگ چهارطاقی‌های گستره اردشیرخوره (وندایی و تاج‌بخش، ۱۳۹۳: ۲۹) و گزارش‌های تاریخی، می‌توان چنین انگاشت که چهارطاقی تخت‌نشین با توجه به سازمان فضایی و ساختار سازه‌ای‌اش، نمی‌تواند شایسته کاخی بزرگ برای شاهنشاه ساسانی باشد. همچنین نمی‌توان آن را نیز در شمار آتشکده‌ها برشمرد؛ چراکه آتشکده، مجموعه‌ای از چندین فضا است که قرارگیری این ریزفضاها در کنار یکدیگر، ساختمان آتشکده را تشکیل داده‌اند. این آتشکده‌ها دارای مجموعه‌ای از چند فضای گوناگون مانند اتاق نگهداری آتش، منزلگاه موبدان، اتاق نگهداری هدایا و نذورات و نیز فضایی برای برگزاری جشن‌های مذهبی با مشارکت مردم (غالباً حیاطی در کنار چشمه و آبریزگاه) و ... هستند؛ بنابراین از نظر سازمان فضایی با بنای چهارطاقی بر روی سکوی تخت‌نشین متفاوت‌اند. به نظر می‌رسد چهارطاقی تخت‌نشین را می‌توان در گروه «آتشگاه‌ها» در نظر گرفت؛ هرچند که آتشگاه می‌توانست در مقام «اتاق آتش» بخشی از فضای آتشکده نیز باشد. آتشگاه، اتاقی کوچک است با چند فضای کوچک‌تر در پیرامون که معمولاً به صورت چهارطاقی مستقلی ساخته می‌شد که اطراف آن باز باشد؛ همچنین ریزفضاهای آن نسبت به آتشکده کم‌تر بود. چنانچه در تخت‌نشین شهر اردشیرخوره یا برای نمونه در چهارطاقی نیاسر، جره، قنات‌باغ، نقاره‌خانه، خرمایک، موردستان و غیره نیز این سازمان فضایی دیده می‌شود. حوض و استخر کنار سکو را هم می‌توان در پیوندی تنگاتنگ با ایزد بانوی آناهیتا و نیایشگاه آب دانست؛ چراکه در پندار زرتشتیان، آب عنصری مقدس است و آردویسور آناهیتا انمناک نیرومند نیالوده، انگاره آسمانی و زمینی آب، هم رودی مینوی و هم محافظ آب‌هاست (اوستا، ۱۳۷۱: ۲۹۷-۳۲۲). خانه آناهیتا نیز در کنار دریاچه‌ها و رودها قرار دارد؛ آن‌چنان‌که در «اوستا»، کرده ۲۳، آمده است: "اوست دارنده هزار دریاچه و هزار رود... در کرانه هریک از این دریاچه‌ها، خانه‌ای خوش ساخت با یک‌صد پنجره درخشان و یک‌هزار ستون خوش‌تراش برپا است. خانه‌ای کلان‌پیکر که بر هزار پایه جای دارد." (اوستا، ۱۳۷۱: ۳۱۶)؛ حوض آب در سوی شرقی تخت‌نشین با دیواری یکپارچه محصور بود و پلکانی ارتباطی برای رفت‌وآمد با سکوی چهارطاقی داشت که نشان از شکل‌گیری فضایی معمارانه دارد؛ همچنین آورده‌اند که آبراهی بر روی سکو است که آب را همچون فواره از یک‌سوی آن روان می‌کند و به سوی دیگر فرو می‌رود (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱ و ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸). این حوض را آب‌انبار یا آب‌نمایی برای تأمین آب باغ‌های درون شهر دانسته‌اند (نوروز زاده چگینی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۰-۱۶۵).

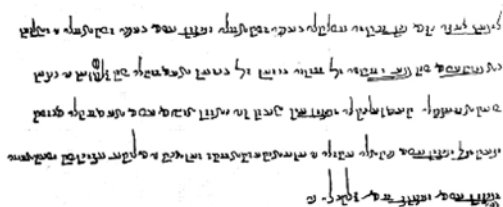
شکل ۱۲- مقایسه زبان فضایی مشترک در سازمان‌دهی فضای معماری مجموعه تخت‌نشین و مجموعه بپشاپور (نگارندگان)

Figure 12- Comparison of common spatial language in organizing the architectural space of Takht-i-nishin complex and Bishapour complex

اما گزارش‌های پرتکرار به مسئله روان ساختن آب به شهر و جوشش فواره مانند آن در تخت‌نشین، و احداث دو حوض آب و چهارطاقی مرتبط با آن (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸) می‌تواند نشانگر جایگاه برجسته

آب و داشتن کارکردی ویژه برای آن باشد؛ از این رو، به نظر می‌رسد نمی‌توان این فضا را فقط یک آب‌انبار برای سیراب کردن باغ‌های شهر یا آب‌نمایی برای زیباسازی فضای میانگاه دانست؛ بلکه می‌توان با نظر اندازی بر اندیشه‌های شکل‌دهنده این فضا و همچنین قداست آب نزد زرتشتیان توجه کرد. این مفاهیم در لایه‌هایی واپس‌تر، پیوندی نزدیک با سنت‌های آیینی و آموزه‌های مذهبی زرتشتیان دارد؛ چنانکه می‌توان چهارتاقی و حوض آب را بخشی از یک مجموعه آیینی پنداشت؛ آتشگاه و نیایشگاه در تخت‌نشین، جایگاهی برای نیایش آتش و ستایش آب‌های روان بود. از این رو، این مجموعه را می‌توان نیایشگاهی برای پرستش ایزد بانو آن‌اهیتا دانست؛ چراکه ستایش آن‌اهیتا را همراه با ستایش آب و آتش می‌دانند (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۱۴۹)؛ آن‌چنان‌که در «دفتر سوم دینکرد»، کرده ۱۸۷، به پاییدن آب در کنار آتش و پرهیز از آن به تاریکی [آلودگی] توصیه شده است (دینکرد سوم، ۱۳۸۴: ۲۷۴-۲۷۵). با این گزاره، چرایی کاربرد پلکان‌های سکو آسان‌تر می‌نماید؛ چراکه پیوندگاهی میان چهارتاقی و حوض آب بود. موبدان با پایین آمدن از پلکان سکو، به پایاب نیایشگاه راه می‌یافتند و پس از نیایش در پیشگاه ایزدان و انجام مراسم آیینی، آب حوض را در بوستان‌ها و خانه‌های شهر روان می‌کردند تا زمین‌های شهر از موهبت ایزدان پر بار شوند؛ آن‌چنان‌که آن‌اهیتا، ایزد حاصلخیزی و باروری هم بود (اوستا، ۱۳۷۱: ۲۹۷) و شهر نیز بوستان‌های پر بار و سرسبز فراوانی داشت (ابن حوقل، ۱۳۴۶: ۴۹). بنابراین چهارتاقی آتشگاه، جایگاهی برای آتش مقدس است که نیایش آن بر بالای فضایی روباز انجام می‌گرفت؛ بدین ترتیب، تخت‌نشین می‌توانست به‌مانند یک مجموعه آیینی-تشریفاتی، کاربری چندگانه و پیوسته‌ای مانند آتشگاهی رو بسته برای آتش مقدس و نیایشگاهی روباز برای ستایش آب‌های روان فراهم سازد. همچنین مراسم نمادین قربانی هم در فضای روباز انجام می‌گرفت (گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۴). هرودوت آورده است هنگامی که ایرانیان می‌خواهند برای آب نیاز و فدیة دهند، به کنار دریاچه و جویبار و چشمه‌سار می‌روند، در کنار آن خندق [گودال] حفر می‌کردند؛ موبدان هم برای پاکی آب، در کنار خندق کلام مقدس می‌خوانند (Herodot, 2013: 61)؛ بنابراین، احترام و قداست آب در نزد ایرانیان سنتی دیرینه داشت. هوف نیز عقیده دارد که آتشگاه‌های روزگار ساسانی، توسعه نهایی همان پرستشگاه‌های روبازی بودند که هرودوت از آن یاد می‌کند (هوف، ۱۳۹۳: ۱۲۳). اما از سویی دیگر، افرادی همانند مایکل رف (Michael Roaf)، نظریه متفاوتی در رابطه با پیشینه معابد (با وجود عنصر تورفتگی راست‌گوشه در کنار درگاه در آن‌ها در عصر آهن در آشور و غرب ایران، به‌ویژه تالارهای ستون‌دار حسنلو، گو دین، باباجان و درگاه کاخ خشیارشاه در تخت جمشید) مطرح می‌کنند (Roaf, 1998: 57-80). به‌هرحال، این جایگاه که بیشتر در پیشگاه چهارتاقی قرار می‌گرفت، برای شست‌وشو و پاکیزگی پرستشگران استفاده می‌شد. این جایگاه را «پت‌سیاو» یا «پادیاو» می‌نامیدند و در پیرامون آن هم ساختمان‌هایی با کارکرد دیگر جای داشتند؛ گاه دورتادور پادیاو را به‌مانند گودال باغچه، درخت می‌کاشتند (پیرنیا، ۱۳۶۲: ۱۴۹)؛ حتی در جایی که آب روی زمین روان بود و نیاز به گودال نبود، باز هم کمی زمین را گود می‌کردند تا نظرگاه ایوان را نبندد. در آنجا مردم دست‌ورو می‌شستند. اتاق‌هایی برای پوشیدن لباس‌های سفید بود تا پس از آن وارد پرستشگاه شوند؛ همانند این پادیاو‌ها، همانی است که در روزگار اسلامی، به شکل وضوخانه وارد معماری مسجدها شد (پیرنیا، ۱۳۹۱: ۱۹۷-۱۹۹). بنابراین فضای حوضخانه و وضوخانه در مسجدها که پادیاو هم خوانده می‌شدند، پیشینه‌ای کهن دارند که می‌تواند ریشه در نیایشگاه‌هایی همچون آن‌اهیتا و حوضچه‌های آب مقدس پیش از اسلام داشته باشند؛ آن‌چنان‌که در تخت‌نشین اردشیرخوره نیز حوضچه آب مقدس یا پت‌سیاو در کنار تالار چلیپایی آتشگاه با الگوی چهارتاقی قرار گرفته است. این الگوی ارتباط معماری و آب، در سازمان فضایی

معماری روزگار ساسانی بارها تکرار شده است؛ برای نمونه می‌توان به ارتباط کاخ آتشکده اردشیر در فیروزآباد و چشمه روبروی آن اشاره کرد؛ چنانچه چارچوبی سنگی و مربع شکل به دور چشمه آب و پله‌هایی که ایوان را به چشمه می‌رساند، نشان از شکل‌دهی فضایی معمارانه دارد. نمونه‌های دیگری از این ارتباط در چهارتاقی نیاسر و مجموعه آتشکده شیز در تخت سلیمان و چندین بنای دیگر وجود دارند که احتمالاً کاربری مذهبی داشته‌اند. این سازمان‌دهی فضا در معماری روزگار ساسانی، هم به بهره‌گیری از اقلیم و مکان جغرافیایی یاری رساند و هم از طریق معماری، فضاهای آیینی و مذهبی را پدید آورد. دودمان ساسانیان، از سویی پیوند تنگاتنگی با پیشه زردشتی‌گری و پیشوایی مذهبی داشتند و از سویی دیگر با توانمندی‌های سیاسی و قدرت فرمانروایی به سیاست‌مداری پرداختند؛ از این رو، هم قدرت مذهبی را در اختیار گرفتند و هم قدرت سیاسی را به دست آوردند. اردشیر پابگان [اردشیر یکم، ۱۹۲ - ۲۴۲ میلادی] خود را از فرزندان پادشاهان پیشین [کیانیان] می‌دانست و به پیروی از سنت پیشینیانش، آتشیان و سپاه گردان یکی از چند دولت کوچکی بود که در گذر زمان و پس از چندپاره شدن گستره فرمانروایی پارتیان سر برآورد (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۱-۱۲؛ بلعمی، ۱۳۴۹: ۳۰؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲، ۵۸۰؛ گیرشمن، ۱۳۷۰، ۱۲۳؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۴؛ ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱، ۴۴۱؛ رجبی، ۱۳۸۳: ۳۱-۳۲؛ ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۲۰ و یانگ و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۱). اردشیر به‌عنوان شاه موبد دولت ساسانی، علاقه وافری به انجام مراسم مذهبی به‌ویژه آتشیانی آتشکده آناهیتا داشت. آناهیتا در این زمان در اوج قدرت بود. او در مقام ایزد آب و باروری و پیروزمندی، رونقی بی‌سابقه پیدا کرد و پرستشگاه‌هایش بر اهورامزدا پیشی گرفت (رجبی، ۱۳۸۳: ۴، ۱۹۰)؛ البته می‌توان چنین انگاشت که اهورامزدا در مقام خدای بزرگ، نیازی به بارگاه نداشته است. گرچه با توجه به برتری میترا نسبت به آناهیتا، هنوز بر ما روشن نیست که چرا با وجود خویشاوندی آتش با خورشید، بزرگ‌ترین آتشکده‌ها منضم به نیایشگاه‌های آناهیتا بوده‌اند و چه ارتباطی میان نیایشگاه آناهیتا و آتشکده برقرار بوده است. نخستین سندهای مکتوب از ساسانیان درباره ایزد بانو آناهیتا، در زمان «شاپور یکم [۲۴۱-۲۷۳ میلادی]» به‌جامانده‌اند. سنگ‌نیشته کعبه زرتشت در نقش رستم، از ساخت آتشکده‌ای برای آناهیتا در شهر بیشاپور یاد می‌کند که برای همسرش آناهیدبانو ساخته است (رجبی، ۱۳۵۰: ۶۵-۶۶)؛ از این رو، نمی‌توان اشاره‌ای مستند به نیایشگاه آناهیتا در زمان اردشیر پابگان داشت و بنیان نوشته‌های پژوهشگران در این باره، برپایه گمانه‌هاست. هرچند به باور گیرشمن، بیشتر نیایشگاه‌های روزگار پارتیان به آناهیتا [ناهید] تعلق دارد (گیرشمن،

تصویر ۸- اشاره به آتشکده «آناهید اردشیر» در متن پهلوی سنگ‌نیشته کعبه زرتشت به دستور کرتیر (رجبی، ۱۳۵۰: ۵۶)

Photo 8- Referring to the fire temple of "Anahid Ardeshir" in the Pahlavi text of the stone inscription of the Kaaba of Zoroaster by the order of Carter (Rajabi, 1350: 56)

۱۳۷۲: ۳۲۰)؛ سندهای تاریخی هم پذیرفتن این دیدگاه را دوچندان می‌کند. چنانکه در گزارش‌های تاریخی به وجود نیایشگاه آناهیتا پیش از فرمانروایی ساسانیان، در شهرهایی مانند پاسارگاد، پارسه، شوش، الشتر، بلخ، بابل، همدان، سارد، دمشق، کنگاور، ارشک و چند شهر دیگر آگاهی داده‌اند (گدار، ۱۳۷۱: ۳۲۰؛ شامون و اردستانی، ۱۳۸۱: ۱۳۲-۱۳۹ و پیرنیا، ۱۳۹۱: ۱۹۵). گرچه به نظر می‌رسد که بازم نیازمند پژوهش‌های بیشتری در این زمینه است. بنابراین ساخت نیایشگاه آناهیتا در

زمان اردشیر، رخدادی تازه به شمار نمی‌آید؛ چنانکه پیش از او، ساسان [نیای اردشیر] و پابگ [پدر اردشیر]، از شاهکان [شهرداران] و آتشبانان نیایشگاه ایزد بانو آناهیتا در شهر استخر بودند (بلعی، ۱۳۴۹: ۳۰؛ لوکنین، ۱۳۵۰: ۳۹-۴۰؛ نلدکه، ۱۳۵۸: ۴۲؛ گیرشمن، ۱۳۷۰: ۱۲۳ و ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱، ۴۴۱)؛ همچنین شاپور [فرزند اردشیر] هم پس از اردشیر در شهر بیشاپور، به بنیان نیایشگاهی برای ایزد بانو آناهیتا پرداخت. از این رو، ساسانیان به‌ویژه در آغاز کارشان، با پیروی و تداوم از سنت‌های پیشین به برپایی نیایشگاه‌های مذهبی پرداختند. پس از شاپور، کرتیر [موبدان موبد یا روحانی بزرگ زرتشتیان]، در بند ۸ سنگ‌نبشته کعبه زرتشت، از دو آتشکده آناهیتا در اردشیرخوره و استخر یاد می‌کند (تصویر ۸) و چنین می‌نگارد: " [بهرام شاه شاهان] مرا در همه شهر [کشور] موبد و داور کرد. مرا در آتشکده «آناهید اردشیر» و «آناهید بانوی استخر»، آیین‌بد اربیس تشریفات مذهبی [و فرمانروا کرد و مرا کرتیر بخت‌روان [رهاننده روان] بهرام-هرمزد-موبد نام کرد ("رجبی، ۱۳۵۰: ۶۵-۶۶). از این رو، با وجود اشاره به آتشکده «آناهید اردشیر» بی‌گمان می‌توان به وجود نیایشگاهی برای ایزد بانو آناهیتا در شهر اردشیرخوره اندیشید. جایگاه و اهمیت نیایشگاه آناهیتا در اردشیرخوره و نیز نیایشگاه آناهیتا در استخر، آن‌چنان ارزشمند بود که کرتیر، بزرگ‌ترین موبد زمان ساسانی، به ریاست تشریفات مذهبی آن افتخار می‌کند و این سرافرازی را با سنگ‌نبشته‌ای بر پیکره کعبه زرتشت به یادگار می‌گذارد. همچنین نگاشته‌اند که اردشیر پیش از نبرد هرمزدگان در برابر اردوان، نذر کرد اگر پیروزمند باشد، سر و گنج‌های اردوان را بر نیایشگاه آناهیتا در اردشیرخوره خواهد آویخت (طبری، ۱۳۶۲: ۲، ۵۸۴؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱، ۴۴۴؛ رجبی، ۱۳۸۳: ۱، ۳۵۵) یا در ادامه پیروزمندی‌هایش، سرهای دشمنانش در مرو را به آتشکده آناهیتا پیشکش کرد (بلعی، ۱۳۴۹: ۳۸ و نلدکه، ۱۳۵۸: ۴۸). در زمان شاپور دوم [۳۰۹-۳۷۹ میلادی] نیز همچنان رسم بر این بود که سر بریده دشمن را به آناهیتا پیشکش کنند؛ همان‌گونه که او با سرهای مسیحیان چنین کرد (رجبی، ۱۳۸۳: ۱، ۲۱۴). پیشکش آوردن به درگاه آناهیتا، رسمی است که از دیرباز انجام می‌شد. چنین فدیهای را [ازد یکم ۳۷-۵۶ پیش از میلاد]، پادشاه پارتی، در نبرد پرآوازه حران میان کراسوس [کنسول روم] و سورنا [سردار پارتی] انجام داد. ارد یکم به نشانه پیروزی، پرچم‌های سیاه رومیان را بر درگاه نیایشگاه آناهیتا آویخت (رجبی، ۱۳۸۳: ۴، ۱۹۴). در آبان یشت هم آمده است که آناهیتا، پیشکش دهندگان راستین و نیک‌اندیش را به خواسته و آرزویشان می‌رساند: "اردویسور اناهیتا که همیشه خواستار زور نیاز کننده و به آیین، پیشکش آورنده را کامروا کند، او را کامیابی بخشد" (اوستا، ۱۳۷۱: ۲۹۷-۳۲۲). آن‌چنان‌که در آبان یشت آمده است، یکی از آرزوهای بزرگ پادشاهان این بود که در نبرد با هموردان خود پیروز شوند و بزرگ‌ترین شهریار همه کشورها باشند و آناهیتا آن‌ها را کامیاب گرداند. آناهیتا آرزوی اردشیر را هم برای پیروزی در جنگ با هموردان پارتی و یکپارچه ساختن ایران‌شهر برآورد تا اردشیر، سپاسگزار و تابنده راستین ایزد بانوی جنگ و جنگاوری باشد؛ او تبدیل به بزرگ‌ترین شهریار همه کشورها شده بود (جلیلیان، ۱۳۹۷: ۵۱). از گزارش‌های پراکنده چنین برمی‌آید که نیایشگاه‌های آناهیتا از ثروت سرشاری برخوردار بودند. آن‌چنان‌که بارها به تراج رفتند یا پادشاهان هنگام نیاز مالی به گنجینه سرشار آن روی می‌آوردند (گویری، ۱۳۷۱: ۱۰۳۲ و رجبی، ۱۳۸۳: ۱، ۳۵۴). افزون بر این، بسیاری از نیایشگاه‌های آناهیتا را بر بلندی و بر روی سکو می‌ساختند تا هم از آلودگی‌اش پرهیز شود و هم دور از دسترس باشد؛ چراکه این نیایشگاه پر از گنجینه‌ها و کالاهای ارزشمند بودند و برای جلوگیری از دست‌آویزی دشمنان، آن را بر فراز بلندی‌ها و کوه‌ها می‌ساختند و در آنجا به نیایش می‌پرداختند (باستانی‌پاریزی، ۱۳۴۴: ۲۵). تخت‌نشین اردشیرخوره نیز بر بلندای سکو قرار داشت و این مسئله یکی از شناساترین ویژگی‌ها در گزارش‌های تاریخی به شمار می‌رفت (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱ و ابن‌حوقل، ۱۳۴۶: ۴۸)؛ به همین سبب، گزارش‌های پیشکش آوری اردشیر به درگاه آناهیتا در اردشیرخوره نیز پذیرفتنی می‌نماید. گزارش‌های طبری و استخری و

ابن حوقل و ابن بلخی نیز تخت‌نشین را با واژه «طربال» نوشته‌اند (استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱؛ ابن حوقل، ۱۳۴۶: ۴۶؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲، ۵۸۲ و ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۸)؛ هرچند که بررسی ریشه «طربال» به پژوهش‌های زبان‌شناسی ویژه‌ای نیازمند است؛ اما هرتسفلد و گدار و امام شوشتری و پیرنیا و موسوی هم این واژه را واکاوی کرده‌اند (امام شوشتری، ۱۳۴۷: ۴۵۴؛ هرتسفلد، ۱۳۵۵: ۱۵۲؛ موسوی، ۱۳۶۷: ۲۶-۲۷ و گدار و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۶ و پیرنیا ۱۳۷۸: ۷۸). در بررسی این دیدگاه‌ها، چند ساختار گوناگون مطرح است؛ مهم‌ترین مفهوم، انگاره‌ای از ساختمان بلند و افراشته‌ای است که شاید نزدیک‌ترین مفهوم با جایگاه کنونی تخت‌نشین باشد. با بررسی این نام‌واژه، نام‌های دیگری مانند «ایوان» و «کیاخره» و «ایران‌گرده» نیز دیده می‌شوند (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱ و استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱)؛ نام‌واژه «ایوان» می‌تواند در اینجا نزدیک‌ترین یادآورنده مفهوم «کاخ» باشد که شماری از پژوهندگان هم از آن یاد کرده‌اند؛ اما چنین پنداشته می‌شود که سازمان فضایی چهارتاقی تخت‌نشین، شایسته کاخی بزرگ نیست و چنین گمانی در بنیاد نادرست و نارواست؛ چون همان‌طور که پیش‌تر آمد، کاخ دارای ریزفضاهای گسترده و گوناگونی است که در این چهارتاقی دیده نمی‌شود. اما می‌توان ایوان را با مفهومی نزدیک به «نظرگاه» دانست، چنانکه در گزارش‌ها به اشرافیت و دید داشتن بنا نسبت به دیگر نقاط شهر اشاره شده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۴۱؛ استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱ و ابن حوقل، ۱۳۴۶: ۴۸).

۷. نتیجه

واکاوی سندهای تاریخی در این پژوهش چنین گواهی می‌دهند که دیدگاه‌های پرشمار و گاه ناهمسانی درباره چپستی و چگونگی کارکرد ساختمان‌های تخت‌نشین مطرح است. از سده‌های آغازین شکل‌گیری دولت اسلامی تاکنون، پژوهندگان پرشماری به گمانه‌زنی پیرامون کارکرد ساخته‌های تخت‌نشین پرداخته‌اند. شماری از پژوهندگان، این مجموعه را کاخ دانسته‌اند، و شماری دیگر به آتشکده بودن این مجموعه اشاره کرده‌اند؛ هرچند در این میان دیدگاه‌های دیگری نیز وجود دارد که به سردرگمی و ناشناختگی بیشتر این مجموعه افزوده‌اند. کاربری‌هایی مانند «طربال»، «آتشگاه»، «آتشخانه»، «کوشک»، «دکان»، «آتشکده»، «کاخ»، «خانه»، «نیایشگاه»، «ایران‌کیاخره»، «ایوان»، «ایران‌گرده»، «آرامگاه»، «تخت‌نشین»، «زیگورات» و «نیایشگاه» از جمله نام‌هایی است که برای این ساختمان پنداشته‌اند. همچنین دو گودال در نزدیکی چهارتاقی جای دارند که در بررسی‌ها آن را «غدیر»، «حوض آب»، «آبگیر»، «چشمه آب»، «آبانبار» و «آب‌نما» دانسته‌اند؛ شمار دیگر از گزارش‌ها، چهارتاقی تخت‌نشین را به‌اشتباه با برج سنگی و کاخ بیرون شهر یکسان پنداشته‌اند. بنابراین، بهره‌گیری از روش ترتیب تاریخی در بازخوانی و بازاندیشی سندهای تاریخی، بازشناسی عمیق‌تری را از گزارش‌ها و گمانه‌زنی‌های پیرامون تخت‌نشین فراهم ساخت. همچنین با بررسی و تحلیل فضای تخت‌نشین در بازدیدهای میدانی، انگاره‌هایی پیرامون کاربرد ساختمان‌های تخت‌نشین پدید آورد که توانایی تجزیه و تحلیل سندهای تاریخی را در مطالعه تطبیقی و برابر سنجی با بستر محیطی به همراه داشت. در این بررسی‌ها، تخت‌نشین به‌مثابه پدیده‌ای در نظر گرفته شد که نیروها و انگیزه‌های سیاسی و مذهبی بیشترین نقش را در شکل‌دهی به آن ایفا می‌کردند. گزارش‌های متعدد به نشانیدن آتش بر بالای سکویی افراشته به‌مثابه نظرگاه و در کنار آن اشاره به رساندن آب از طریق آبراه‌ها و فواره‌ها به تخت‌نشین، نشان از اهمیت دو پدیده آب‌وآتش دارند که دین زرتشت از قداست ویژه‌ای برخوردارند. با بررسی سازمان فضایی مجموعه تخت‌نشین و تطبیق این عوامل با نمونه‌های مشابه، چنین انگاشته شد که تخت‌نشین اردشیرخوره در پیوندی نزدیک با مجموعه‌ای مذهبی و

مجموعه‌ای آیینی باشد. سازمان فضایی چهارتاقی نشان می‌دهد که این بنا، نه کاخ و نه آتشکده، بلکه آتشگاهی رو بسته برای آتش مقدس بوده است و حوضچه آب نیز نیایشگاهی روباز برای ستایش آب‌های روان بود. چنانکه در مجموعه تخت‌نشین نیز تالار چلیپایی با الگوی چهارتاقی و حوض آب در همجواری آن، در پاسخ به فراهم نمودن جایگاهی برای نیایش آب‌آتش پدیده آمده‌اند و بنا بر گفته‌ی ابن بلخی و بقایای ویرانه‌های موجود در شرق حوض دوم، احتمالاً الگوی آتشگاه و حوض در کنار هر دو چاله‌ی آب قابل بازخوانی از نقشه‌ی توپوگرافی وجود داشته است. این دو ساختمان مجموعه‌ای پیوسته به یکدیگرند و زبان مشترکی را در خوانش فضا در برداشته‌اند؛ یافته‌های پژوهش نیز نشان می‌دهد که این مجموعه بخشی از یک مجموعه مذهبی یکپارچه در میانگاه شهر بوده است که اردشیر پابگان آن را به پیروی از نیاکانش و برای ستایش ایزد بانو آناهیتا پیشکش کرد. اردشیر پابگان که خود را شاه موبد می‌دانست و همچون نیاکانش به آتشیانی نیایشگاه آناهیتا می‌پرداخت، با ساخت مجموعه مذهبی تخت‌نشین توانست هم به اندیشه‌های بلندپروازانه سیاسی‌اش بپردازد و هم با قدرت‌نمایی و جاه‌طلبی‌اش، جهان‌بینی دودمان ساسانی را بر همگان آشکار سازد؛ در نتیجه، می‌توان این انگاره را به میان آورد که در تداوم سنت‌های پیشین، نیایشگاهی برای ستایش آناهیتا و آتشگاهی به شکرانه پیروزی برای پادشاه پیروزگر پدید آمد. از این رو، رویکرد آینده این پژوهش، طرح مستند نگاری بقایای تخت‌نشین و انطباق یافته‌های حاصل از مطالعات تاریخی و محیطی با بقایای کالبدی بر روی زمین و نیز طرح‌های بازسازی شده به منظور یافتن شکل احتمالی تالار یا تالارهای چلیپایی چهارطاقی و حوض‌های آب است.

پی‌نوشت

۵. متن سروده فردوسی به شرح زیر است:

یکی شارسنان کرد پر کاخ و باغ * بدو اندرون چشمه و دشت و راغ / که اکنون گرانمایه دهقان پیر * همی خواندش خوره‌اردشیر
یکی چشمه بی‌کران اندروی * فراوان از آن چشمه بگشاد جوی / برآورد بر چشمه آتشکده * بر او تازه شد مهر و جشن سده
به گرد اندرش باغ و میدان و کاخ * برآورده شد جایگاه فراخ / چو شد شاه با دانش و فر و زور * همی خواندش مرزبان شهر گور
۶. برای مطالعه بیشتر این منابع را بخوانید.

Edwell, P. (2008), *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London and New York: Routledge.

Edwell, P. (2013), 'Sasanian Interactions with Rome and Byzantium', in D.T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York: Oxford University Press, pp.840-55.

Kettenhofen, E. (1995), 'Die Eroberung von Nisibis und Karrhai durch die Sasaniden in der Zeit Kaiser Maximins (235/236 n. Chr.)', *Iranica Antiqua*, 30, PP. 159-77.

Dignas, B. and Winter, E. (2007), *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge: Cambridge University Press.

منابع

- ابراهیم، مصطفی، (۱۴۰۴ ه.ق.)، المعجم الوسیط، استانبول، ترکیه، نشر دارالدعوه.
ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۸۳)، تاریخ کامل، ترجمه محمدحسین روحانی، تهران، اساطیر.
ابن حوقل، محمد، (۱۳۴۶)، سفرنامه ابن حوقل (ایران در صورت الارض)، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیرکبیر.
ابن بلخی، (۱۳۸۵)، فارسنامه، نگارش: گای لیسترانچ و رینولد آلن نیکلیسون، تهران، اساطیر.
حدود العالم من المشرق الی المغرب، (۱۳۶۲)، مترجم: منوچهر ستوده، تهران، کتابخانه طهوری.
ابن فقیه، احمد. (۱۳۴۹)، مختصر البلدان: بخش مربوط به ایران، ترجمه محمدرضا حکیمی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
استخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۴۰)، مسالک و ممالک، ترجمه ایرج افشار، تهران، ایران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
امام شوشتری، محمدعلی، (۱۳۴۷)، فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
_____، (۱۳۷۱)، اوستا، کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایران، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، تهران، مروارید.

_____ (۱۳۹۵)، بندهش، گردآوری: فرنیغ دادگی، برگردانی به فارسی: مهرداد بهار، چاپ پنجم، تهران، توس. پرادا، ادیث؛ دایسون، رابرت و ویلکینسون، چارلز. (۱۳۸۳). هنر ایران باستان، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، دانشگاه تهران.

پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۶۲)، معماری مساجد ایران، نشریه هنر، بهار، شماره ۳، صص ۱۳۶ تا ۱۵۱. پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۷۸)، تحقیق در معماری گذشته ایران، با تدوین غلامحسین معماریان، تهران، نشر مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.

پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۹۱)، معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، تهران، سروش دانش. _____ (۱۳۵۲). تاریخ سیستان، به کوشش ملک‌الشعرا بهار، تهران، کلاله خاور. جلیلیان، شهرام، (۱۳۹۷)، اردشیر پابگان و خدا بانو آناهیتا، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، سال بیست و هشتم، شماره ۳۷، صص ۳۵ تا ۵۶.

جودکی عزیزی، اسدالله و همکاران، (۱۳۹۶)، بررسی و تحلیل تخت‌نشین شهر گور؛ بنایی نه گنبد با کارکرد تشریفاتی، مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۷۴ تا ۵۵. فردوسی، ابوالقاسم. ۱۳۷۵، شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، زیر نظر: احسان یار شاطر، دفتر ششم، کالیفرنیا، آمریکا، انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران. بلعمی، محمد، (۱۳۴۹)، کارنامه ساسانیان (گزیده بخشی از تاریخ بلعمی)، نگارش: بدیع الله دبیری‌نژاد، اصفهان، نشر کتابفروشی ثقفی.

_____ (۱۳۸۴)، دینکرد سوم، به کوشش فریدون فضیلت، تهران، مهرآیین. رجبی، پرویز، (۱۳۵۰)، کرتیر و سنگ‌نبشته او در کعبه زرتشت، نشریه بررسی‌های تاریخی، شماره مخصوص، صص ۱ تا ۶۸.

رجبی، پرویز، (۱۳۸۳)، هزاره‌های گمشده: زرتشت، اهورامزدا و اوستا و اشکانیان (پارت‌ها)، تهران، توس. روبرت، اسکالر، (۱۳۸۷)، معماری سنتی، در کتاب: سیری در هنر ایران، به کوشش آرتور پوپ و فیلیس اکرم، ترجمه مهدی مقیسه و محمدعلی شاکری‌راد، تهران، علمی و فرهنگی. سامی، علی، (۱۳۵۵)، شهر باستانی گور و فیروزآباد کنونی (کاخ - آتشکده - سنگ‌نگاره فیروزآباد و سنگ‌نبشته پهلوی آن)، نشریه هنر و مردم، آبان و آذر، شماره ۱۶۹ و ۱۷۰، از ۲-۹. سرفراز، علی‌اکبر و بهمن فیروزمندی، (۱۳۷۳)، مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر ایران در دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، با تدوین حسین محسنی و محمدجعفر سرو قدی، تهران، ققنوس. شامون، م. ل. و اردستانی، مریم، (۱۳۸۱)، آناهید: کیش و پراکنش او، نشریه نامه انجمن، تابستان، شماره ۶، از ۱۳۲ تا ۱۳۹.

طبری، ابوجعفر محمد، (۱۳۶۲)، تاریخ الرسل و الملوک، جلد دوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر. طهماسبی، احسان؛ ایمانی، نادیه و رحیم زاده، محمدرضا، (۱۳۹۵)، بررسی جایگاه شهر گور در دوره ساسانیان و چیستی و کارکرد بناهای میانی آن، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، پاییز و زمستان، شماره ۱۱، صص ۹۱ - ۱۰۶. فرصت الدوله شیرازی، محمد نصیر، (۱۳۷۷)، آثار عجم، ویرایش: منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر. فلاندن، اوژن ناپلئون و پاسکال کوست، (۱۳۵۶)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نور صادقی، اصفهان، اشراقی.

_____ (۱۳۰۶)، کارنامه اردشیر پابگان، ترجمه احمد کسروی، نشریه ارمنان، مرداد و شهریور، شماره ۶۵ و ۶۶، صص ۳۷۷ - ۳۸۴.

گذار، آندره، و سیرو، ماکسیم، (۱۳۷۱)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدس، چاپ دوم، مشهد، ایران، آستان قدس رضوی.

گیرشمن، رومن، (۱۳۷۰)، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، علمی و فرهنگی. _____ (۱۳۷۲)، ایران از آغاز تا اسلام، برگردانی به فارسی، ترجمه محمد معین، تهران، علمی و فرهنگی.

- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۰)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، علمی و فرهنگی.
- گیمین، دوشن، (۱۳۸۵)، دین ایران باستان، برگردانی به فارسی، رویا منجم، تهران، علم.
- مستوفی قزوینی، حمدالله، (۱۳۳۶)، نزهة القلوب، به کوشش گای لیسترانج، ویرایش محمد دبیر سیاقی، قزوین، ناشر حدیث امروز.
- مسعودی، علی، (۱۳۷۴)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۴۳)، اقلیم پارس (آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس)، شماره ۴۸، تهران، انجمن آثار ملی.
- منتظرظهوری، مجید و کریمیان، حسن، (۱۳۹۳)، اردشیرخوره از شکل‌گیری تا زوال با استناد به متون تاریخی، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۴، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص ۶۵ - ۸۳.
- موسوی، احمد، (۱۳۶۷)، طربال تداوم معماری زیگورات، نشریه کیهان فرهنگی، سال پنجم، دی، شماره ۵۸، صص ۲۶ - ۲۷.
- مهرآفرین و همکاران، (۱۳۹۲)، اردشیرخوره تخت‌نشین اردشیر پابگان، مجله پیام باستان‌شناس، سال دهم، شماره نوزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۱۰۷ - ۱۲۰.
- نغیسی، علی‌اکبر، (۱۳۵۵)، فرهنگ نغیسی، تهران، خیام.
- نوروز زاده چگینی، ناصر، ناصر خاکی، احمد و احمدی، حسام‌الدین، (۱۳۹۳)، از کاخ تا شهر بررسی و شناسایی شیوه‌های انتقال آب اردشیرخوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی، در مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره هفتم، شماره ۴، صص ۱۵۳ تا ۱۷۳.
- نلدکه، تئودور، (۱۳۵۸)، تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، تهران، انتشارات انجمن ملی.
- واندبرگ، لویی، (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، تهران، دانشگاه تهران.
- وندایی، میلاد و تاج‌بخش، رویا، (۱۳۹۳)، اردشیرخوره، پایتخت مذهبی ساسانیان، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، زمستان، ویژه‌نامه آتشکده‌ها و آتشگاه‌های ایران، صص ۱۱ - ۴۲.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۵۵)، تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی، ترجمه: علی‌اصغر حکمت، تهران، ایران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- هوف، دیتریش، (۱۳۶۵)، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران، نشر ارشاد اسلامی.
- هوف، دیتریش، (۱۳۶۶)، فیروزآباد، برگردانی: کرامت‌الله افسر، مجموعه مقالات شهرهای ایران، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد.
- هوف، دیتریش، (۱۳۷۵)، در زمینه بازسازی برج فیروزآباد، فارس، ایران، نشر سازمان میراث فرهنگی.
- _____، (۱۳۹۳)، چهارطاقی‌های ساسانی در فارس، ترجمه: احسان طهماسبی، مجله بین‌المللی مطالعات و تحقیقات ایرانی، سال اول، شماره سوم، صص ۱۲۳ - ۱۳۴.
- یانگ، کایلر و همکاران، (۱۳۸۹)، ایران باستان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی.
- یعقوبی، احمد، (۱۳۸۲). «تاریخ یعقوبی»، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی.
- Andenberg, Louis, 1969: Archeology of Ancient Iran, Translated by Issa Behnam, Tehran, Iran, University of Tehran Publication [In Persian].
- Herodotus, 2013: The Histories, Translated By: George Rawlinson, Book 1, Russia, Moscow, Roman Roads Media [In Persian].
- Herzfeld. Ernst, 1976: Ancient History of Iran Based on Archeology, Translated by Ali Asghar Hekmat, Tehran: National Anthem Association Publication [In Persian].
- Huff, Dietrich, 1972: Der Takht-I-Nishin in Firuzabad: Mass-Systeme Sasanidischer Bauwerke I, Archäologischer Anzeiger. pp. 510-17.
- Huff, Dietrich, 1986: A Brief Overview of Urbanization and Urban Planning in Iran, By: Mohammad Yousef Kiani, Tehran, Iran, Islamic Guidance Publication [In Persian].
- Huff, Dietrich, 1987: Firoozabad, Translation by Keramatollah Afsar, Collection of Articles on Iranian Cities, Ed: Mohammad Yousef Kiani, Volume 2, Tehran, Iran, The Ministry of Culture and Guidance Publication [In Persian].

- Huff, Dietrich, 1996: In the Field of Reconstruction of Firoozabad Tower, Fars, Iran, by The Cultural Heritage Organization Publication [In Persian].
- Huff, Dietrich, 2012: Das Plansystem von Ardašīr-xwarrah: Agrarkolonisatorisches Großprojekt und gebautes Staatsmodell eines von Gott gegebenen Königums, Beiträge des internationalen Symposiums in Göttingen, 28. und 29. Juni 2012.
- Huff, Dietrich, 2014: The Sassanid Four Studies in Persia, Translated by Ehsan Tahmasebi, International Journal of Iranian Studies and Research, First Year, No. 3, Pp. 123-134 [In Persian].
- Noldeke, Theodore, 1979: History of Iranians and Arabs during the Sassanid era, translated by Abbas Zaryab, Tehran, Iran, National Association Publishing Series [In Persian]
- Nowruzadeh Chegini, Nasser, Naser Khaki, Ahmad and Ahmadi, Hesamuddin, 2014: From Palace to City, A Study and Identification of Ardeshirkhoreh (Goor) Water Transfer Methods in The Sassanid and Islamic Periods, In Iranian of Archaeological Research Journal, Volume 7, Number 4, Pp. 153 - 173 [In Persian].
- Roaf, Micheal, 1998: Multiple Rabbits on Doors in Iron Age Assyria and Western Iran, In: Iranica Antica, Volumn 33, 57-80.
- Sauer, Eberhard W., (ed. 2017. Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Schippmann, Klaus, 1971: Die iranischen Feuerheiligtümer, Walter de Gruyter, Berlin.
- Wandai, Milad and Tajbakhsh, Roya, 2014: Ardeshir Khoreh, The Religious Capital of The Sassanids, Two Specialized Quarterly on The Science of Restoration and Cultural Heritage Journals, Winter, Special Issue of Fire Temples and Fire Temples of Iran, Page 11 42 [In Persian].
- Yaqubi, Ahmad, 2003: Yaqubi History, Ed: Mohammad Ibrahim Ayati, Volume I, elmi and farhangi Publication [In Persian].
- Young, Keller et al, 2010: Ancient Iran, Translated by Yaghoub Azhand, Second Edition, Tehran, Iran, Molly Publication [In Persian].

